

JAZYKOVÝ PROJEV

Modul výuky pro řízené samostudium
(určeno pro obor učitelství odborných předmětů)

- Název projektu:** Rozvoj didaktických kompetencí vysokoškolských pedagogů a implementace nových metodických postupů do vzdělávacích programů přípravy učitelů
- Cílová skupina:** Studující učitelství bakalářských studijních programů odborných předmětů a praktického vyučování ČZU a studenti ČZU v souběžném studiu učitelství odborných předmětů
- Typ výstupu:** Metodický materiál pro modulové uspořádání učiva
- Autor:** PaedDr. Marie Krhutová

Recenzovala: doc. PhDr. Miroslava Váňová, CSc.
HTF UK Praha

Klíčová slova:

Jazyk, řeč, komunikace, lidský hlas, mluvený a psaný projev učitele, výslovnost, řečové ústrojí, rétorika.

Anotace:

Jazykový projev je studijní text pro studující učitelství odborných předmětů a praktického vyučování. Text stručně pojednává o jazyku, řeči, mluveném a psaném projevu učitele a správné výslovnosti. Jeho součástí jsou informace o řečovém ústrojí a jeho funkcích a poznámky z historie rétoriky.

Key words:

Language, speech, communication, human voice, spoken and written usage by the teacher, pronunciation, speech organs, rhetoric.

Abstract:

Lingual usage is an educational text for briefly teachers of vocational subjects and of professional practice. This text deals briefly with language, speech, spoken and written usage by the teacher and with correct pronunciation. Information about speech organs and their function, as well as notes from the history of rhetoric, are also included in this text.

ISBN 978-80-213-1717-8

Obsah

Předmluva.....	5
I. Vývoj komunikace mezi lidmi.....	7
II. Jazyk, příbuznost jazyků.....	12
III. Lidský hlas a jeho výrazové prostředky.....	19
IV. Mluvený a psaný projev učitele.....	25
V. Zásady výslovnosti spisovného českého jazyka.....	31
VI. Řečová ústrojí a jejich funkce.....	40
VII. K historii rétoriky.....	46
Závěr.....	51
Literatura.....	52
Příloha: Posouzení aspektů verbální komunikace	55

Seznam použitých symbolů

	Cíl studia
	Shrnutí
	Samostatný úkol na PC
	Kontrolní otázky

Použité transkripční znaky

[] výslovnost je uváděna v hranatých závorkách

η znak pro zadní *n* v postavení před souhláskami *g, k*, např. banka
[baηka], nosová výslovnost

:

znak pro přepis anglické výslovnosti, označuje délku hlásky

Předmluva

Textový studijní materiál *Jazykový projev* byl vytvořen jako dílčí opora pro studium předmětů *Jazykový projev*, *rétorika* v bakalářském studiu učitelství odborných předmětů a učitelství praktického vyučování. Je možné ho rovněž využít v předmětech *Etika učitelství a jazykový projev* a *Etika pedagogické práce a jazykový projev*, které jsou součástí studijních programů učitelství odborných předmětů a učitelství praktického vyučování a vychovatelství ve formách doplňujícího studia. Cílem studijní opory je rozšířit znalosti o tom, jak se vyvíjela komunikace mezi lidmi a její prostředky, o jazyce, lidském hlase, jeho výrazových prostředcích a prohloubit tak kultivovanost mluveného projevu učitele v edukačním procesu.

I když se od budoucích učitelů nevyžadují rétorické dovednosti profesionálního řečníka, očekává se, že pedagogické studium rozvine jejich řečové kompetence. Umění dobře mluvit, ovládat svůj hlas, vyjadřovat se jasně, srozumitelně a kultivovaně i mluvní pohotovost patří k profesionální výbavě učitelů. Měli by si být vědomi, že určitá míra řečnického umění pomáhá v profesním, ale také v občanském a osobním životě. Vysoké rétorické kompetence jedinců hrály v různých historických obdobích důležitou, v některých případech až fatální, roli v životě společnosti. Proto je součástí této studijní opory i velmi stručné seznámení s vývojem řečnictví a s významnými rétory starověku až novověku.

Studijní text je spjat s učivem pedagogiky (s kapitolami o pedagogické komunikaci a osobnosti učitele) a také oborové didaktiky pro zemědělství, lesnictví a příbuzné obory. Zde se váže k učivu o hodnocení pedagogických výstupů a o hospitační činnosti. Vědomosti a dovednosti získané studiem předmětu se dají úspěšně využít již během pedagogických praxí na cvičných školách.

Stejná organizace jednotlivých kapitol této studijní opory – cíl, klíčová slova, vlastní strukturovaný text, shrnutí, otázky a úkoly a odkazy na literaturu a elektronické informační zdroje – by měla usnadnit individuální studium. Odpoví-li uživatel na otázky a pokud splní i dané úkoly, získá zpětnou vazbu o tom, nakolik si osvojil učební látku, zda se dovede orientovat ve studované problematice a do jaké míry naplnil cíle samostudia. K rychlé orientaci v textu by uživatelům měly pomoci také marginálie. Součástí struktury většiny kapitol jsou rovněž náměty k diskuzi pro společná konzultační setkání.

Autorka

I. Vývoj komunikace mezi lidmi

Cíl studijní jednotky: získat představu o tom, jak se vyvíjela komunikace mezi lidmi a o měnících se prostředcích této komunikace.

Klíčová slova: vývoj člověka, mimika, gesta, pohyby, signály, řeč, písmo, tisk, masová a globální komunikace.

Pojem *komunikace* má svůj původ v latinském *communis* /společný/ a *communicatio* /sdělování/. Existuje mnoho definic komunikace. Např. KRAHULCOVÁ (2002, s. 12) definuje komunikaci jako „proces výměny, dorozumění a zprostředkování zpráv nebo informací všeho druhu. *Intraindividuální, extraindividuální a interindividuální komunikace* znamená obousměrný tok informací uvnitř jediného subjektu, zachycení signálů ze zevního světa a obousměrný tok informací mezi lidmi. Komunikace se uskutečňuje sdělovacím procesem, jímž individuum vzhledem k jiným lidem projevuje své city (složka projevová), svou vůli (složka vybavovací) a své myšlenky (složka dorozumívací)“.

Podle Nakonečného (1999) je komunikace uskutečňována pomocí systému vzájemně sdílených znaků, který je realizován ve formě: *verbální* (mluvená a psaná řeč), *nonverbální* (neslovní prostředky dokreslující mluvu - mimika, gesta, tzv. řeč těla) a také v podobě *metakomunikace* či *paralingvistických prvků* (zabarvení hlasu, jeho tón, síla, výška, ale také pohledy, smích, pláč). K tomu patří ještě komunikace prostřednictvím obrazů a symbolů.

„Různé druhy komunikace naplňují náš každodenní život. Komunikujeme s druhými nebo od nich přijímáme zprávy řečí, písmem a také pomocí celé řady neverbálních komunikačních kanálů“ (HAYESOVÁ 2007, s. 29).

Nejdůležitějším komunikačním prostředkem mezi lidmi je jejich řeč. Jak se vyvíjel člověk a lidská společnost, vyvíjela a zdokonalovala se v procesu styku lidí také lidská řeč. Dělo se tak z potřeby vzájemně se dorozumět při společných činnostech, např. při lovu nebo jiném způsobu získávání potravy, při obraně, překonávání nepříznivých životních podmínek apod. Zasludou mezilidské komunikace vznikaly a rozvíjely se sociální vztahy a vazby.

Archeologické nálezy dovolují jen usuzovat, jak se v ranných fázích lidské vývojové linie vyvíjely prostředky komunikace. Stopy vypovídající o způsobu života člověka a jeho předchůdců naznačují, že sdělovací proces byl primárně založen na mimické a gestické komunikaci a neúplných jazykových kompetencích.

Nástupem každého dalšího vývojového období mezilidské komunikace přibývaly ke starým komunikačním nástrojům nástroje nové. Staré komunikační nástroje většinou zcela nemizely, některé přetrvávají ve stejných, jiné v pozměněných podobách. Jejich užívání však bylo charakteristické pro určitou etapu vývoje lidské společnosti.

Mezilidská
komunikace

V procesu hominizace je způsob **dorozumívání neartikulovanou řečí** a také pomocí jiných dorozumívacích prostředků, např. mimiky, gest, kinetických nebo akustických signálů předpokládán u *Člověka vzpřímeného (Homo erectus)*. Usuzuje se tak z jeho činnosti – uměl zhotovit kamenné nástroje, např. pěstní klín, potravu si opatroval sběrem a lovem, užíval oheň. Tento hominidní druh (opočlověk) žil před 1,8 až 0,4 milionu let v Africe, Asii i v Evropě, jak uvádí Kronika lidstva (1992) nebo Všeobecná encyklopedie (1998).

Řečová činnost záleží zejména v používání přirozeného jazyka. Schopnost osvojit si řeč a uvědoměle mluvit mají jen lidé. **Počátky vývoje artikulované řeči** spadají do období asi před 200 000 – 40 000 lety a jsou přisuzovány *Člověku rozumnému (Homo sapiens)*. Je pro něho charakteristická rozumová inteligence a **schopnost vyjadřovat se jednoduchou řečí**. Žil v jeskyních, dovedl si zhotovit přístřeší a různé nástroje, byl sběračem, lovcem velké zvěře, pohřbíval své mrtvé. Teritorium jeho výskytu byla Evropa, Asie a Afrika. Z mnoha zástupců těchto pralidů je známý Neandrtálec (*Homo sapiens neanderthalensis*), jehož kostrové pozůstatky byly nalezeny v Německu (oblast Neandertalu) a v Gibraltaru v polovině 19. století.

Vyspělá forma předvěkého *Člověka rozumného* a předchůdce člověka současného - *Homo sapiens sapiens* - se vyznačovala vyvinutými rozumovými schopnostmi, abstraktním myšlením a **rozvinutou řečí**. Žil v tlupách, byl sběrač, lovec velké zvěře, znal oheň, měl složité kultury, např. pohřební, lovecké... Jeho nejstarší formy se objevily asi před 35 000 lety především v Evropě a v Přední Asii. Snad neznámějším jeho představitelem je člověk cromagnonský, pojmenovaný podle naleziště v Cro-Magnon v jižní Francii. U nás byly jeho pozůstatky objeveny např. v Předmostí u Přerova a Dolních Věstonicích.

Odhadem před sedmi tisíci lety před naším letopočtem začali lidé vedle mluveného jazyka a jiných dorozumívacích prostředků používat také **jazyk psaný**. Písmo je považováno za významný vynález lidstva a za mezník mezi dobou prehistorickou a historickou. Tím, že se informace mohly sdělovat a šířit písmem, rychleji se rozvíjela lidská kultura a civilizace. Byť písmo umožnilo sdělovat myšlenky přesně i lidem vzdáleným a s odstupem času, není písmo jen pouhým dorozumívacím prostředkem, ale má také hodnotu estetickou

Vývoj písma

Písmo je soustava určitých značek a znaků (rytých, psaných, tištěných), které vyjadřují hlásky, slabiky či slova lidské řeči. Před vynalezením písma plnily jeho funkci tzv. **upamatovací prostředky**. Byly to různé vlastnické značky (vypalovaly se např. na zvířata) nebo také vrubové hůlky sloužící k evidenci dobytka a majetku. Jiným takovým prostředkem bylo **uzlové písmo** tvořené uzly z různobarevných provázků a nití, které vycházely z jednoho provazu. Užívaly je indiánské kmeny, různé kmeny v Latinské Americe a Africe stejně jako později **písmo obrázkové** (piktografické). Piktogram je grafický znak, který nějaké sdělení vyjadřuje obrázkem a zpravidla se neváže na určitý jazyk. Piktografické písmo je kresebně zjednodušeno a vyjadřuje symboly. Piktogram mohou uživatelé vyložit a pochopit více způsoby. Asi od 11. tisíciletí př. n. l. člověk maloval, kreslil a ryl tyto schematické obrázky do různých materiálů. Častým užíváním obrázku pro označení určitého předmětu se ten začal spojovat s konkrétním slovem, např.

obrázek oka znamenal - vidět, obrázek ženy - milovat, obrázek slunce - den. Takovým způsobem postupně vznikalo **písmo slovní** (pojmové, ideografické).

Za nejstarší slovní písmo (asi 4000 let př. n. l.) jsou považovány obrázkové egyptské *hieroglyfy*, které roku 1822 dokázal rozluštit Francouz J. F. Champollion. Patrně také v Egyptě došlo poprvé k záznamům slabik a hlásek pomocí znaků. V této zemi vznikla i první hlásková abeceda. Tu tvořilo 24 souhlásek (Egyptané nezaznamenávali samohlásky). Obdobný vývoj proběhl v Mezopotámii u Sumerů, také u Babyloňanů a Asyřanů. Z písma obrázkového se postupně vyvinulo *klínové písmo*, které používali např. Chetitě. Z klínopisných nápisů se podařilo rozluštit chetitštinu českému orientalistovi Bedřichu Hroznému.

Vedle písma obrázkového a slovního vytvořili lidé k dorozumívání také **písmo slabičné**, např. japonské **písmo hláskové**, např. latinka, azbuka.

Knihtisk – mechanické rozmnožování textu za pomoci pohyblivých typů (znaků, písmen), tiskařského lisu a tiskařské černě – byl v Evropě v 15. století převratným vynálezem, který významně posílil škálu dorozumívacích prostředků. Do té doby se knihy a písemnosti psaly a rozmnožovaly velmi pomalu ručně, a to zejména v kláštorech. Knihtisk je nejstarší technikou tisku z výšky, kdy se barva na papír či jiný materiál přenáší tlakem vyvýšených tiskových míst. Podstata knihtisku byla známa nejdříve Číňanům, kteří již od osmého století tiskli tzv. „z desky“ (z plochy) a od jedenáctého století pak pohyblivými typy (tiskařskými písmeny). Nejstarší známou českou tištěnou knihou je **Kronika trojanská** (vytištěná pravděpodobně v Plzni kolem roku 1468), která obsahovala antické báje o zkáze starověkého města Tróji. Knihy vytištěné v době od vynálezu knihtisku do konce 15. století se nazývají *inkunábule* – prvotisk (odvozeno od latinského „in cunabula“ – v kolébce).

Knihtisk v Evropě

Za vynálezce knihtisku v Evropě je považován mohučský zlatník Johannes Gensfleisch, zvaný Gutenberg. Vynalezl tzv. písmovinu (slitinu olova, cínu a vizmutu), z níž odléval jednotlivé typy s reliéfně vyvýšeným obrazem (odtud název tisk z výšky) a sestavoval je sazbou do tiskové formy, pomocí níž bylo možné tisknout (kolem roku 1444). Knihtisk se rychle rozšířil po Německu. Ještě v 15. století se dostal také do Itálie, Čech, Francie, Španělska a Anglie. V 19. století se stal průmyslem. K takovému rychlému vývoji přispěly další vynálezy - rychlolis, odlévací a sázecí stroje, rotačky atd.

Na konci třicátých let dvacátého století se objevil pojem **masová komunikace**, což souviselo s rozvojem masové výroby a masové spotřeby a s rychlým **rozvojem prostředků masové komunikace** (masová média – tisk, film, vysílací média, elektronická média) a masové kultury.

Všeobecná encyklopedie (1998, s. 488) vysvětluje masovou komunikaci jako jeden z typů sociální komunikace, a to předávání informací, při kterém je sdělení přenášeno k příjemcům ve vysokém počtu identických kopií (ve formě výtisků, signálu, magnetické kopie, filmové kopie, letáku, plakátu apod.) Příjemci nejsou autorovi (mluvčímu, podateli) osobně známi.

Masové komunikace a její prosty

Termín masová komunikace charakterizoval Jiráček (in Mc Quail, 1999, s.15) jako „proces, v němž specializované instituce (mediální organizace) produkují a přenášejí sdělení rozsáhlým skupinám příjemců (publiku), které s nimi nejrozličnějším způsobem nakládají a s vědomím jejich existence nejrozličnějším způsobem jednají“. Masová média mohou produkovat a přenášet veřejná sdělení pro široký okruh příjemců z veřejných důvodů a vedle toho mohou také předávat osobní oznámení, inzeráty a informační sdělení nejrozličnějšího druhu. Vnitrostátní i mezinárodní politika, požadavky různých politických, ekonomických a společenských uspořádání vyžadují účinné propagační mechanismy a šířitele masových informací. Média a masová komunikace mají vliv jak na společnost, tak na chování jednotlivců. Stoupá jejich význam jako konstituujících a stabilizujících faktorů společnosti a ochránců nastoleného uspořádání sil.

Přibližně od osmdesátých let 20. století směřují globalizační procesy k propojování světa v jednu velkou společnost nejen prostřednictvím vzájemných kulturních, ekologických či ekonomických vazeb, ale také prostřednictvím vazeb komunikačních a informačních. Z tohoto pohledu lze nahlížet na komunikaci mezi lidmi na celém světě umožněnou moderními informačními technologiemi a systémy (Internet, družicový radiotelekomunikační systém pro globální pozemní komunikaci, navigační systémy GPS, digitální televize, textové zprávy SMS, elektronické jízdní řády, elektronická pošta atd.) jako na **globální komunikaci**.

Nejrozšířenější z těchto systémů je Internet. Jedná se o celosvětovou počítačovou síť, která slouží jako komunikační médium. Lze jím realizovat spojení v reálném čase (on-line), které není omežováno hranicemi států či kontinentů. „Internet umožňuje obrovskému počtu lidí přístup k ohromnému množství informací, ať již uložených v rozsáhlých databázích nebo poskytovaných ochotnými uživateli zdarma prostřednictvím internetových konferencí a stránek WWW (World Wide Web, v doslovném překladu „celosvětová pavučina““ (VORÁČEK 1998, s. 66). Celosvětově rozšířená počítačová síť Internet poskytuje informační služby téměř ve všech oblastech lidské činnosti.

Internet umožňuje vložit do systému prakticky neomezené množství nejrozličnějších informací a tato data průběžně aktualizovat. Tyto informace jsou většinou přístupné každému, kdo o ně projeví zájem, bez ohledu na lokalitu, ve které se dotýká příjemce nachází. Internet umožňuje také levné telefonní spojení, videospojení a datová spojení v celém světě.

Shrnutí

Komunikační proces znamená vzájemnou výměnu a zprostředkování informací. Může mít formu intraindividuální, extraindividuální a interindividuální. Komunikace má složku projevou, vybavovací a dorozumívací. Důležitým nástrojem komunikace je lidská řeč. Prostředky komunikace (mimika, gestika, neartikulovaná řeč, artikulovaná řeč, písmo, tisk, moderní komunikační technologie umožňující masovou a globální komunikaci) se postupně měnily a charakterizovaly společnost na určitém stupni vývoje. Staré komunikační prostředky zpravidla zcela nezmizely, mnohé se zásluhou technického pokroku transformovaly do dokonalejších forem.

Otázky a úkoly

1. Využijte informačních služeb Internetu a doplňte si tento text o ukázky hieroglyfů a klínového písma.
2. Rozšiřte své vědomosti o vynálezu knihtisku s pomocí elektronických informačních zdrojů.
3. Co rozumíte pod pojmem masová kultura?

Námět k diskuzi

1. Jaké komunikační prostředky a nástroje minulých epoch lidé dodnes používají a v jaké podobě? Pokuste se odhadnout jejich další osud.

Doporučená literatura, elektronické informační zdroje

- *Člověk : Obrazová encyklopedie lidstva*. Praha : Knižní klub, 2005.
- VYBÍRAL, Z. *Psychologie komunikace*. Praha : Portál. 2003, 319 s., ISBN: 80-7178-998-4.
- *Kronika lidstva*. Bratislava : Fortuna Print s. r. o., 1992.
- <<http://encyklopedie.seznam.cz/>>
- <<http://cs.wikipedia.org/>>
- <<http://www.comin.cz/>>
- <<http://technet.idnes.cz/>>
- <<http://www.kosmas.cz/>>
- <<http://hvezdna-obloha.wz.cz/>>

II. Jazyk, příbuznost jazyků

Cíle studijní jednotky: nastínit vývoj jazyků, stručně informovat o českém jazyce a jeho útvarech.

Klíčová slova: řeč, jazyk, přirozený a umělý jazyk; rodiny, větve a skupiny jazyků; národní jazyk, spisovná čeština, hovorová čeština, nářečí, obecná čeština, slang, argot.

Ustálená podoba řeči příslušníků určitého společenství, jednoho národa se nazývá jazyk. Jazyk je tvořen systémem znaků užívaných podle konkrétních pravidel. V tomto smyslu se lidé vyjadřují a dorozumívají *přirozeným jazykem*, který má zvukovou podobu a také podobu grafickou. Jazyk je nejdůležitějším mezilidským komunikačním prostředkem, nástrojem pro rozvoj lidské kultury a civilizace.

Umělé jazyky

Vedle přirozeného jazyka existují i uměle vytvořené jazyky, tedy jazyky, které nevznikly přirozeným vývojem. Byly vytvořeny jedním člověkem nebo skupinou lidí z různých důvodů – dorozumět se v různém jazykovém prostředí, získat prostředek k dosažení vyšší vzdělanosti nebo i něco utajit. Myšlenkou společného jazyka pro svět se zabýval také J. Á. Komenský (spisy *Via Lucis /Cesta světla/* a *Panglottia /Univerzální jazyk/*).

Umělý jazyk se vyskytuje ve dvou základních variantách - sestavený z libovolně vymyšlených prvků a existujícím jazykům nepodobný (jazyk apriorní) - nebo zkonstruovaný na základech existujícího jazyka (jazyk aposteriorní). Mezi umělé jazyky, které vycházejí z jiného jazyka patří např. *Volapük* (první mezinárodní umělý jazyk vytvořený roku 1879), *esperanto* (vytvořeno roku 1887 Polákem M. Zamenhofem), které k dorozumívání aktivně využívají asi dva miliony lidí, *IDO* (reformované esperanto) a mnoho jiných.

Lze se domnívat, že v určitém historickém období existoval jeden jazykový základ – původní společný *indoevropský jazyk*. Během vývoje lidské společnosti, v procesu migrace různých společenství lidí se z něho postupně vyvinula řada jazyků nových. Zpravidla se tak stávalo dvěma způsoby - divergencí jazyků (oddalováním) nebo naopak jejich konverencí (sbližováním). Mnohé jazyky také zanikly a staly se tzv. mrtvými jazyky, např. staroslověnština, polabština, pomořanština. Různých jazyků je na světě několik tisíc, obvykle se uvádí jejich počet v rozmezí tří až pěti tisíc (údaj je tak nepřesný proto, že u četných jazyků, např. černošských kmenů, je obtížné odlišit jejich jazyk od nářečí). Nejrozšířenějšími živými jazyky jsou čínština, angličtina, hindština, španělština a ruština. Mluví jimi miliony lidí.

Indoevropské jazyky

U skupin jazyků, které mají určité společné rysy (ve slovní zásobě, v mluvnické stavbě věty, v ohýbání jmen koncovkami, příponami, ve výskytu tvarů bez koncovek) a dá se u nich předpokládat společný původ, se nazývají *rodiny*. Český jazyk má příbuzné znaky s širokou rodinou indoevropských jazyků. K rodině živých indoevropských jazyků patří větve jazyků indických, íránských, baltských, slovanských, germánských, románských, keltských, řečtina, arménština a albánština.

Indoevropskými jazyky hovoří většina obyvatel Evropy a velká část Asie (Indie, Írán). Zásadou různých migračních procesů se indoevropské jazyky rozšířily také do Ameriky, Austrálie, Oceánie i Afriky.

Stopy jazykového příbuzenství indoevropských jazyků je možné vysledovat např. u slovní zásoby: číslovka tři je latinsky tres, řecky treis, staroindicky trajas, slovensky tri, rusky tri, polsky trzy, anglicky three, francouzsky trois.

V Evropě jsou tři hlavní větve indoevropských jazyků: *germánská* (němčina, angličtina, holandština, vlámská, švédština, dánština, norština, islandština aj.), *italická* - latina, z jejíž lidové podoby se vyvinuly *románské jazyky* – italština, francouzština, portugalština, rumunština, španělština) a větev *slovanská*.

Slovanská jazyková větev se vyvinula za společného základu – praslovanštiny (období asi 2000 let př. n. l. v oblasti mezi Dněprem a Odrou). U těchto jazyků se projevuje blízká jazyková příbuznost. Např. české „dům“ se u nich objevuje už jen ve dvou dalších modifikacích – „dom“ /bělorusky, bulharsky, makedonsky, polsky, rusky, srbochorvatsky, slovensky a slovinsky/ a „dim“ v ukrajinštině.

Slovanská jazyková větev se dále dělí na východoslovanskou skupinu jazyků (ruština, běloruština, ukrajinština), jihoslovanskou skupinu (bulharština, makedonština, srbochorvatština a slovinština). Území Bulharska a Makedonie je kolébkou nejstaršího spisovného slovanského jazyka – *staroslověňštiny*, která se v devátém století rozšířila také na Velké Moravě zásluhou věrozvěstů Cyrila a Metoděje.

Třetí skupinu tvoří západoslovanské jazyky. Blízká slovanským jazykům je větev jazyků baltských (litevština, lotyšština). *Český jazyk patří ke skupině západoslovanských jazyků* společně se slovenštinou, lužickou srbštinou a polštinou. Češtině nejbližším jazykem je slovenština.

K písemnému záznamu slovanských jazyků slouží *latinka* (Čechům, Chorvatům, Polákům, Slovákům) a *azbuka* (Bělorusům, Bulharům, Makedoncům, Rusům, Srbům, Ukrajincům).

O českém národním jazyce

Ve staré češtině znamenalo slovo *jazyk* také národ. Příslušníci jednoho národa mluví stejným jazykem - *národním jazykem*, kterým se více či méně odlišují od jiných národů. Dítě učí zpravidla mluvit matka, proto se tomuto jazyku říká *materšský jazyk*. Národním jazykem většiny příslušníků českého národa (Čechů, Moravanů, Slezanů) a také jejich mateřským jazykem je *český jazyk*.

Podkladem pro spisovnou češtinu se stal jazyk, kterým se mluvilo ve 13. století v Praze a ve středních Čechách. Středočeské nářečí ještě v době, kdy se v českých zemích užívala jako literární jazyk církevní staroslověňština a latina, bylo povýšeno na spisovný jazyk. Ústní forma tohoto kulturního dialektu se postupně stávala jazykem právním a filozofickým. V té době zvolna vznikala také česky psaná literatura (hlavně teologická a právní). Dokladem, že středočeské nářečí bylo základem pro literární jazyk, jsou památky starého písemnictví, např.

**Středočeské nářečí a
spisovný jazyk**

Dalimilova kronika - nejstarší česky psaná veršovaná kronika z let 1308 -1314, která líčí události do nastoupení Jana Lucemburského na český trůn (r. 1310); *Legenda o svaté Kateřině*; *Epos Alexandreis*.

V 15. století se o rozvoj mluvené češtiny zasloužily česky vedené bohoslužby a šířící se znalost bible. Kořenský (1992) uvádí, že spisovná čeština se prosazovala v souladu s kulturně hospodářským významem českého státu ve střední Evropě i u nečeských západoslovanských etnik, dlouhodobě pak zejména v Polsku a Horním Slezsku.

O zpřístupnění českého jazyka nejširším vrstvám se snažil také mistr Jan Hus. Ve spise *De orthographia bohémica* (O pravopise českém) zjednodušil český pravopis. Hus zavedl místo spřežkového pravopisu diakritický (rozlišovací) pravopis. Spřežka byla tvořena dvěma či více latinskými písmeny k vyjádření českých hlásek, které v latině nejsou, např. „š“, „ž“ /wsseho – všeho, zzyzn - žizn/. Hus ji nahradil rozlišovacími znaménky - *tečkou* /pro označení měkkosti souhlásky/ a *čárkou*, která označovala délku samohlásky. Těmto diakritickým znaménkům se říkalo nabodeníčka.

O ustálení českého pravopisu se snažili ve své *Gramatice* Beneš Optát, Petr Gzel a Václav Filomates. Byla vytištěna roku 1533.

O kultivaci češtiny se zasloužil také biskup jednoty bratrské Jan Blahoslav *Gramatikou českou* (1571) a čeští bratři zejména vydáním šestidílné *Bible kralické* v letech 1579 -1593. Její pravopis platil až do poloviny 19. století. Zaváděl např. háček, kterým se označovala měkkost souhlásek č, ř, ž; hláska *j* byla zaznamenávána písmenem *g*; *í* bylo psáno písmenem *j* atd. Kořenský (1992) zmiňuje, že pomocí Bible kralické se prosazoval Husův diakritický pravopis a postupně se ustalovala gramatická stavba českého jazyka. Upozorňuje také, že ucelený mluvnický popis poskytla až *Gramatika česká* kolem roku 1603. Jejím autorem byl Benedikt Nudožerský.

Po bitvě na Bílé hoře (1620) čeština jako jazyk upadala a do konce 18. století se udržovala hlavně mezi prostými venkovskými lidmi, kteří zachovávali češtinu také v lidové slovesnosti. Na oficiálních místech, ve školách a úřadech byla na prvním místě němčina. Za čistotu českého jazyka se tehdy nepřiliš úspěšně zasazovali „puristé“, např. Václav Jan Rosa (1620 – 1689), později Jan Václav Pohl (1782 – 1834), kteří český jazyk tzv. „očisťovali“ od cizích vlivů, např. tvořením nových slov: *letodník* (kalendář), *myslivír* (student), *polokolec* (háček) atd.

Mezi obránce jazyka českého v 17. století patřil i J. Á. Komenský (1592 – 1670), jenž dlouhá léta pracoval na slovníku *Poklad jazyka českého*, kterým chtěl dokázat, že čeština je schopna vyjádřit různé skutečnosti stejně jako latina. Toto dílo však nepřízní osudu nebylo dokončeno a jeho převážná část při požáru Lešna (Polsko) shořela. Pro český jazyk, zejména odborný, má velký význam rovněž jeho *Didaktika česká* (1632).

Významným ochráncem češtiny byl také Josef Balbín (1621 – 1688), který vytvořil latinsky psané dílo *Obrana jazyka slovanského, zvláště českého*.

Renesance českého jazyka nastala až koncem 18. století v souvislosti se začínajícím procesem národního obrození. Zásluhy o návrat a šíření českého jazyka měli:

- Josef Dobrovský (1753 – 1829) zejména svou německy psanou *Zevrubnou mluvnici jazyka českého*;
- Josef Jungmann (1773 – 1847) a jeho přátelé J. E. Purkyně, J. S. Presl a A. Marek sestavením pětidílného překladového i výkladového *Slovníku česko – německého*. Jungmann čerpal ze starých literárních památek, z řeči lidu, nářečí, lidové slovesnosti, z jiných slovanských jazyků. Některá slova byla uměle vytvořena a používají se dodnes, např. leden, únor, kyslík, dusík, uhlík, podmět, mluvnice, sněženka, výrobek. Jiná se neujala, např. *lučba* – chemie, *tázanec* – otazník;
- bratři Preslové (Jan Svatopluk a Karel Bořivoj) vydáním *Květeny české* (Flora Čechica), ve které popsali 1500 druhů rostlin rostoucích v Čechách. Jejich zásluhou tak vzniklo české botanické názvosloví;
- Miroslav Tyrš (1832 - 1884) vytvořením základů tělovýchovné názvoslovné soustavy.

Významnou událostí pro rozvoj českého jazyka – jeho pronikání do úřadů a škol – byl akt rozdělení pražské Karlo – Ferdinandovy univerzity v roce 1882 na dvě samostatné školy s českým a německým vyučovacím jazykem. Prvním rektorem české univerzity se stal V. V. Tomek, česky zde přednášeli, např. T. G. Masaryk, M. Tyrš, O. Hostinský, G. A. Lindner. Po vzniku Československé republiky se čeština stala úředním a vyučovacím jazykem a uplatňovala se ve všech oblastech veřejného života.

Útvary českého jazyka

Český národní jazyk není zcela jednotným jazykem. V dlouhodobém vývoji se rozvrstvil do různých útvarů (spisovná čeština a nespisovné jazykové útvary – nářečí, obecná čeština, slang, argot). Kodifikovaným útvarem českého národního jazyka s národně reprezentativní funkcí je **spisovný český jazyk - spisovná čeština**. Spisovná čeština je vyučovacím jazykem ve školách a její užívání se očekává v oficiální komunikaci.

Spisovný český jazyk je pro své uživatele obecně srozumitelný a výrazově nejpřesnější. Pro spisovnou češtinu je příznačná celkem pevná gramatická stavba. Dosti ustálená je i slovní zásoba, nikoliv ale neměnná. Slovní zásoba se obohacuje přejímáním cizích slov (sponzor, modem, lustrace, moderátor, summit aj.), rozšiřováním původního významu slova (projekt - projektové vyučování) i pronikáním výrazů např. z hovorové češtiny a nářečí (viz dále). Některá pojmenování z jazyka mizí nebo jsou na ústupu, protože přestala být aktuální (direktivní, kolektiv, pětiletka, socializmus aj.), k jiným se znovu vracíme (starosta, radní, zastupitelstvo). Spisovná čeština je kodifikována po stránce tvarové, grafické a výslovnostní. To znamená, že jsou stanoveny normy spisovného jazyka – pravopis, tvarosloví, skladba a slovní zásoba a zaznamenány v normativních slovnících (Pravidla českého pravopisu, Slovník spisovné češtiny) a v mluvnicích.

Spisovná čeština

Hovorová čeština

V méně oficiálním styku, v běžném životě se často užívá *varianta spisovného jazyka - hovorová čeština*. Jde o mluvenou podobu spisovného jazyka. Od spisovné češtiny se odlišuje tím, že pro ni nejsou typické knižní tvary, např. přechodníky, má volnější větnou stavbu, obsahuje emocionální prvky a zdobněliny (*hotovka, průšvih, drzoun, kluk, pižlat, blekotat, koukat se, naštvat se, nalajnovat...*) Tvary hovorové češtiny se vyskytují i v jazykových dvojtvarech (dubletách). Jsou důkazem pronikání obecné češtiny, dialektů, profesního slangu do spisovné češtiny. Ve slovníku spisovné češtiny (2007) jsou hovorové tvary uváděny ve slovníkových heslech na druhém místě s upřesňující poznámkou, o jaké tvary se jedná. Při skloňování a časování se hovorové tvary vyskytují např.:

u podstatných jmen -

- v 1. pádě množného čísla: *fotbalisti, hokejisti, houslisti*

u sloves -

- v 1. osobě jednotného čísla přítomného času: *můžu, pomůžu, kryju, myju, přeju*
- v 1. osobě množného čísla přítomného času: *kryjem, kupujem, děkujem, myjem, přejem*
- ve 3. osobě množného čísla: *můžou, kryjou, slibujou, zrajou, hřejou*
- v příčestí minulém činném: *píchnul, křiknul, vlíknul, táhnul*

u číslovek -

- ve tvarech 2. pádu: *třech, čtyřech*, které se nerozlišují podle rodu: *vrátili se bez třech chlapců a čtyřech děvčat*

Nespisovné útvary

Nářečí

Pro některé geograficky vymezené regiony (kraje, obce) je typické, že lidé používají v každodenním běžném styku místní ***nářečí*** (dialekt) – teritoriálně omezený jazykový útvar, který se v různé míře liší od spisovného jazyka, např. ve slovech a jejich tvarech, stavbou věty a také její zvukovou podobou.

K velké diferenciaci mezi nářečími došlo v 17. a 18. století, protože v tomto období feudální systém uspořádání společnosti udržoval vesnické obyvatelstvo (nevolníky) na určitém místě a omezoval kontakty s obyvateli jiných krajů. Svou roli sehrály i omezené možnosti dopravy, která byla také časově náročná.

Stírání nářečních rozdílů začalo na konci 18. století a pokračovalo ve století devatenáctém v procesu národního obrození. Přispěly k tomu významné události tohoto období - zrušení nevolnictví /1781/, zrušení poddanství /1848/ a rozvoj průmyslové výroby. Tyto a další vlivy podnítily stěhování obyvatel z vesnic do měst za prací a umožnily nové kontakty lidí z různých míst a tím také vzájemné ovlivňování různých nářečí. Dodnes jsou v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v různé intenzitě nářečí zachována a podle nářečních oblastí se dělí se na několik skupin:

- *nářečí česká* (v Čechách a na západní Moravě), např. středočeské, chodské, podrkonošské, doudlebské, severočeské, západočeské aj. Ukázka chodského nářečí - *Tuto habyste buli u tutoho strijčka*;
- *nářečí středomoravská (hanácká)*. Ukázka - *Stréc vézli na vozéku móku*;
- *nářečí moravskoslovenská* (východní a jižní Morava), např. nářečí slovácké. Ukázka - *Toš dojdite na besedu, súsede*;

- *nářečí lašská* (na území severní Moravy a Slezska, např. jižní a západní lašské nářečí, ostravské, těšínské). Ukázka ostravského nářečí - *Gdo chce chovať doma kury, ten nesmi mjet' v plotě d'ury.*

Vlivem vzdělání, kultury, médií, zkracováním vzdáleností se rozdíly mezi nářečími stále více stíraly a vznikala *nadnářečí* (interdialekty). Nejrozšířenější z nich je **obecná čeština**. Původ má ve středočeském nářečí, ale i řadu nářečních prvků z jiných nářečních oblastí. Obecná čeština má mluvenou podobu. Je to směs nářečí, hovorové češtiny a spisovné češtiny. Příklady výrazů typických pro tento jazykový útvar:

- *mašina, flaška, vobraz, vokno, ouřad, jabko, polířka, mlíko, s ženama, s děckama, bengál, fouňa*
- *švindlovat, abysme, dybysme, oni chcou, bejt, upíct, baštit, čumět, nafackovat, nachomejtat se*
- *je krásnej, dobrýho člověka, s mladejma lidma,*
- *ňák, furt*
- *se dvěmi*
- jedna koncovka přídavného jména v1. a 4. pádě množném čísle se užívá pro všechny rody – *zelený stromy, zelený rostliny, zelený pole*
- *on řek, voči se dívaj, už ho znaj, puč mi to.*

Obecná čeština

Obecná čeština je vnímána jako pokles spisovného jazyka, přesto ale představuje velmi rozšířenou formu běžného dorozumívání na českém území.

Lidé společné profese, činnosti, zájmů a případně společenského postavení spolu často komunikují jazykem, který obsahuje charakteristické výrazy. Je to **slang**. Slang je nespisovný jazykový útvar. Srozumitelnost takového jazyka pro nezasvěcené je různá. Např. všichni, kteří prošli vzdělávací soustavou budou rozumět termínům studentskému slangu - *tříďas, koule, zemák, děják, úča, říd'a* apod. Obtížnější bude porozumět profesním výrazům, která užívají např. číšníci -

Slang

- *jít na plac* (jít obsluhovat), *handkrle* (příručník - látková pomůcka pro číšníka), *forteg* (překládací přístroj), *debarasovat* (sklízet inventář po hostu), nebo kuchařskému - *gastroška* (gastronomická nádoba), *štafle* (regál na gastronomické nádoby a pečící plechy) apod.;

lesníci –

- *šlajsna* (průsek), *dubák* (dubový les), *louskáček* (odvětvovač), *mýťák* (zralý mýtný porost), *mrazák* (sněžná jáma), *laťák* (nastávající kmenovina);

zemědělci –

- *burína* (krmná řepa), *oborávat naslepo* (oborávat ještě nevzešlé rostliny), *prasnice se bouká* (je v říji);

mechanizátoři –

- *prasátko* (brzdový váleček), *šaltpáka* (řadicí páka), *guma* (pneumatika);

radisté -

- *bugina* (telegrafní klíč), *šlus* (zkrat), *hrát* (vysílat morseovkou vysokou rychlostí).

Lidé žijící tzv. na okraji společnosti, příslušníci společensky izolovaných a deklasovaných vrstev používají k dorozumívání argot. Jsou to slova, kterým rozumí zpravidla jen zasvěcení členové takové komunity. Několik příkladů:

Sykora (policista), svrab (padouch, ničema, lotr), cejcha (vysoký trest), bagouni (drobné peníze), drátovat (pít velké množství alkoholu), bora (pětkoruna), suchý (bez peněz), šábnout se (o něco se podělit), šáb (podíl na zlodějské kořisti), šábro (páčidlo), zarochnout (zabít). Argotem je veškeré vulgární vyjadřování.

Shrnutí

Je možné se domnívat, že v určitém historickém období existoval jeden jazyk, ze kterého se během vývoje lidské společnosti postupně vyvinula řada jazyků nových. Český jazyk je jazyk slovanský a má příbuzné znaky s širokou rodinou indoevropských jazyků. Podkladem pro český spisovný jazyk se stal jazyk, kterým se mluvilo ve 13. století v Praze a ve středních Čechách. Tento jazyk se stal národním jazykem příslušníků českého národa. Svědectví o jeho podobě přinášejí památky starého písemnictví, např. Dalimilova kronika. Český jazyk má několik útvarů: spisovnou češtinu, nářečí, obecnou češtinu, slang a argot. Tyto jazykové útvary se vzájemně ovlivňují. Závazným pro své uživatele při oficiálním styku je spisovný jazyk.

Otázky a úkoly

1. Kterými slovy cizího původu byl český jazyk obohacen v posledním desetiletí?
2. Která slova nebo sousloví se od počátku devadesátých let dvacátého století prakticky přestala užívat?
3. Pocházíte – li z výrazné nářeční oblasti, uveďte několik typických výrazů či vět a srovnajte je se spisovnou češtinou.
4. Znáte nějaké výrazy profesního slangu? Napište je a uveďte také jejich spisovnou podobu.
5. Jsou ve slovenštině slova, kterým jako Češi nerozumíte?

Námět k diskuzi

Zamyslete se nad tím, jak pěstovat a zvyšovat jazykovou kulturu svých žáků.

Doporučená literatura, elektronické informační zdroje

- ČECHOVÁ, M. a kol. *Čeština : Řeč a jazyk*. Praha : ISV, 1996, 380 s., ISBN: 80-85866-12-9.
- *Pravidla českého pravopisu*. Praha : Academia, 2007.
- *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost : S dodatkem ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*. Praha : Academia, 2007.
- *Slovník nespisovné češtiny*. Praha : MAXDORF, 2006.
- <<http://cs.wikipedia.org/>>
- <<http://cs.wikibooks.org/>>
- <<http://www.radio.cz/>>

III. Lidský hlas a jeho výrazové prostředky

Cíle studijní jednotky: orientovat se v kritériích pro posuzování kvality mluveného projevu a být připraven je na hodnocení projevu vlastního i cizího

Klíčová slova: modulace hlasu, síla, dynamika, výška a barva hlasu, tempo řeči, frázování, přízvuky, rytmus, pomlky.

Lidský hlas

Lidský hlas

Součinností mluvidel (ústrojí dýchacího, fonačního, artikulačního a ozvučných dutin) vzniká při mluvení **hlas** a jsou tvořeny hlásky.

Lidské hlasy se dělí na **hlasy dětské** a **hlasy dospělých**. Hlasy dospělých pak na **hlasy mužské** a **hlasy ženské**. Vysoký mužský hlas je *tenor*, střední *baryton* a hluboký *bas*. Vysoký ženský hlas je označován jako *soprán*, střední *mezzosoprán* a hluboký jako *alt*. Mužský hlas bývá od přírody hlubší, ženský hlas vyšší.

V prostorách s dobrými akustickými vlastnostmi jsou pro poslech příjemnější hlubší hlasy, ale za nepříznivých akustických podmínek (dozvuky v uzavřených prostorách, hluk), za snížené slyšitelnosti se u hlubších hlasů zhoršuje srozumitelnost.

Vysoké hlasy umožňují srozumitelnější artikulaci i v méně příznivých akustických podmínkách. Při zdůrazňování některých pasáží promluvy mají tendenci stoupat do ještě vyšších poloh, které jsou pro poslech už méně příjemné.

Některé hlasy dospělých nemají vyrovnaný rozsah a v určitých hlasových polohách mění svou výšku (hlas tzv. přeskakuje) a někdy i barvu (sametový hlas se v psychicky vypjaté situaci může stát ostrým).

Hlas se v průběhu života vyvíjí. Dětský hlas se v pubertě přeměňuje na hlas dospělý. Ženské hlasy se ve stáří stávají hlubšími, mužské hlasy se naopak zvyšují. Lidský hlas charakterizují paralingvistické prostředky - výška, síla, zabarvení, s jejichž pomocí lze hlas modulovat.

Modulace hlasu

Modulace hlasu je účelné střídavé klesání a stoupání hlasem, střídavé vychylování hlasu od střední hlasové polohy v rámci hlasového rozsahu jedince. Důležitými modulačními prostředky hlasu, jak zmíněno výše, jsou jeho:

- **síla** (určuje ji amplituda hlasivek /jejich rozkmit/ a síla výdechového sloupce vzduchu)
- **výška** (závisí na počtu kmitů hlasivek za sekundu)
- **barva** (určují ji anatomické poměry celého těla, ovlivňuje ji věk a také různá schopnost hlasivek vytvářet harmonické tóny).

Uvedenými modulačními prostředky a dalšími výrazovými prostředky (tempo řeči, frázování, přízvuky, rytmus řeči, pomlky) může mluvčí svůj hlas modulovat (obměňovat) tak, aby jeho řeč nezněla jednotvárně, ale aby odrážela jeho vztah k obsahu, k posluchačům, jeho zájem, zaujetí.

Atributy lidského hlasu

Síla hlasu

je dána mohutností výdechového proudu vzduchu při mluvení (množstvím vzduchu a silou výdechu) a dobrou rezonancí ozvučných dutin (nosní, ústní, hrdelní).

Pro posouzení stupně síly hlasu při mluvení stačí běžné rozlišování:

- *forte* (silný hlasitý tón)
- *mezzoforte* (středně silný tón)
- *piano* (slabý, tichý tón).

V hudební praxi jsou stupně této síly ještě jemněji rozlišovány: fortissimo (velmi silný tón), mezzopiano (poloslabý, poměrně tichý tón), pianissimo (velmi slabý tón).

Síla hlasu je závislá na hlasových možnostech mluvčího, na výkonnosti jeho hlasového ústrojí (respiračního a fonačního) i na technice ovládání artikulačního ústrojí (u zpěváků, řečníků). Učitel by měl umět modulovat řeč silově, tedy pracovat s *dynamikou hlasu* podle okolností, např. velikosti prostoru, kvality akustických podmínek či množství posluchačů.

Silová modulace hlasu je významná ve výchovné a vzdělávací práci. Regulováním síly hlasu, jeho ztišováním a zesilováním můžeme zabránit monotónnosti promluvy. Tak je možné získávat i udržovat pozornost žáků. Velmi silný hlas učitele, a naopak i velmi slabý hlas žáky v průběhu vyučovací jednotky unavuje. Hlasitost projevu, jak uvádí Dytrtová (2007) má škálu 15 – 60 dB (šept a křik). Učitel nejčastěji využívá střední sílu hlasu (vyjádřeno jednotkou intenzity zvuku je to 40 – 50 dB /decibelů/).

Střední síla hlasu nenamáhá při delším mluvení a učitel dokáže v této poloze hlas úspěšně modulovat. Obecně platí, že čím je hlas slabší, tím lépe, výrazněji a přesněji je nutno artikulovat, aby byla řeč dostatečně slyšitelná. Učitelé, kteří mají slabý hlas, se zpravidla snaží mluvit výrazněji a hlas neustále zvyšovat. Mluvit ale dlouhodobě silněji, než je člověku přirozené, hlasivkám škodí.

Mění-li učitel účelně a kultivovaně sílu hlasu, může ovlivnit atmosféru ve třídě, změnit náladu, zklidnit žáky nebo oživit jejich zájem o obsah sdělovaného či o dění ve třídě. Avšak prudké silové změny hlasu v teoretických hodinách, např. výkřiky, přehnaně výrazný akcent (slovní nebo větný přízvuk) se nedoporučují. Není na místě žáky lekat, ale také není nutné, aby si učitel tzv. tvrdými hlasovými začátky (nastávají, když výdechový proud po hlasové pauze náhle prudce rozrazí k sobě těsně přitisknuté hlasivky) ničil hlasivky.

Výška hlasu

Lidský hlas je schopen v určitém tónovém rozsahu měnit svou výšku, stoupat nebo klesat. Oscilace hlasu kolem tzv. střední hlasové polohy, tedy přirozeného základního tónu, který je u lidí rozdílný, je označována jako **melodie řeči, intonace**. Tónový rozsah je pak podmíněn tvarem hlasivek.

Intonační proměnlivost ovlivňuje ústní projev. Pomocí ní může učitel vyjádřit např. citové zaujetí, oddělit od sebe věty a větné úseky, adekvátně intonovat oznamovací, tázací, rozkazovací či zvolací věty a usnadnit tak správné pochopení obsahu.

Věty mají svůj intonační průběh. Oznamovací věta má zpravidla melodii klesavou - *Hlasem klesáme k tečce.* (Klesání hlasem vyjádřeno podtržením).

Věta tázací má více intonačních poloh. Např. otázka doplňovací (v ní někoho žádáme o doplnění informace, která nám chybí) má melodii klesavou za tázacím slovem až do konce věty - *Kdy se klesá hlasem?* Ve zjišťovací otázce (tou se ptáme, zda obsah věty platí, ano nebo ne) naopak hlasem ke konci otázky stoupáme - *Má zjišťovací otázka melodii stoupavou?* (stoupání hlasu vyjádřeno tučně).

Intonace rozkazovací věty je také proměnlivá. Ovlivňuje ji důraznost rozkazu. Mírnější rozkaz má melodii klesavou podobně jako oznamovací věta a v písmu se většinou vykřičníkem neoznačuje, např. *Posad'te se do lavic.* U důraznějšího rozkazu se stoupání a klesání hlasu různě střídá podle toho, co chceme zdůraznit, např. ***Sed' rovně!*** nebo *Sed' rovně!*

Intonační proměnlivost je typická také pro souvětí, např. *Bývá zvykem, že v souvětí před čárkou zpravidla hlasem klesáme. Pro učitele je důležitá pestrá intonace proto, aby jeho řeč nebyla monotónní.*

Barva hlasu

je mnohotvárným výrazovým prostředkem a je součástí kultivovaného mluvního projevu. Barva hlasu je podmíněna anatomickými a fyziologickými podmínkami pro tvoření hlasu. Pod tímto pojmem se rozumí akustická škála složení zvuků, které charakterizují konkrétní hlas. Barvou hlasu se lidé od sebe více či méně odlišují. Lze jí vyjádřit i citové rozpoložení mluvčího. Někteří lidé (herci, moderátoři, zpěváci) mají typickou barvu hlasu a podle ní jsou poznatelní. Podle barvy hlasu snadno identifikujeme také naše blízké.

Dobře se poslouchá mluvčí s příjemným zabarvením hlasu, jehož hlas je *sametový, lahodný, měkký, teplý, jasný, výrazný, mladý, sytý...* Naopak hlas *drsný, nepříjemný, chladný, studený, zastřený, ostrý, temný, nevýrazný, starý...* není pro delší poslech příjemný. Ve výchovném procesu hraje barva hlasu svou roli v mravní a estetické výchově, nalézá uplatnění v metodách vyprávění, dramatizace, v inscenačních metodách.

Tempo řeči

K výrazovým prostředkům lidského hlasu patří ty, které bezprostředně ovlivňují souvislou lidskou řeč: tempo čili rychlost řeči, její plynulost, frázování, rytmus a pauzy, větný přízvuk.

Tempo řeči je důležitým prostředkem členění souvislé řeči. Je vlastní mluvenému jazykovému projevu. Každý mluvčí má své *osobní tempo řeči*. S jazykem, kterým mluvíme, souvisí u některých národů i tzv. *národní tempo řeči* (kontrastně působí např. rychlost řeči Italů a Čechů). Vnímavý mluvčí dokáže podle obsahu sdělení

zvolit *věcné tempo řeči*, např. vzrušené rychlé tempo řeči pro radostná sdělení, pomalé tempo pro vážná oznámení, smuteční řeč apod. Rychlost řeči mluvčího ovlivňují i další faktory jako:

- vrozené dispozice mluvčího (temperament, utváření artikulačního ústrojí, artikulační schopnosti)
- společenská příležitost a prostředí (promoce na univerzitě, vyučovací hodina ve škole, fotbalový zápas na hřišti)
- vyspělost posluchačů (znalost přednášené problematiky, stupeň vzdělání)
- dostatek času pro sdělení.

Volba přiměřeného tempa výrazně ovlivňuje artikulaci hlásek, možnost modulace hlasu a tím také srozumitelnost promluvy. Jak zmiňují Dytrtová, Sandanusová (2005), je pro poslech přijatelné *běžné tempo řeči*, což je asi 100 slov za 1 minutu. *Překotné tempo řeči* (asi 120 a více slov za minutu) neposkytuje dostatek času k pečlivé výslovnosti jednotlivých hlásek a jejich skupin (samohlásek, zdvojených samohlásek, souhlásek, koncovek, předložek se slovy).

Nemá-li mluvčí dostatečně vypěstované artikulační dovednosti, nebo pokud nedbá na pečlivou výslovnost, skupiny hlásek i některá slova se zvukově slévají dohromady. Takto výslovnostně zkreslená slova je pak obtížné spolehlivě rozeznat. Proto posluchačům mohou v některých úsecích promluvy unikat obsahové souvislosti a jejich pozornost a zájem pak slábnou. Sníženou srozumitelnost mluveného projevu mohou ještě znásobit i různé dozvuky při špatné akustice místnosti.

Pro zachování pozornosti a zájmu není vhodné příliš *pomalé tempo řeči* (asi 60 až 80 slov za 1 minutu). Při rozvleklém vyjadřování se posluchači naopak nemohou dočkat jádra výpovědi. To přináší nejprve napětí a nervozitu, později jejich rezignovanost a opět únavu a nezájem.

Ve školní praxi se učiteli doporučuje, aby zvolil *základní přiměřené tempo řeči* a aby ho podle obsahu sdělení účelně střídal s tempem pomalejším a rychlejším. Pro vysvětlování složitějších, abstraktnějších nebo nových pasáží učební látky a také kvůli zdůraznění důležitosti volil tempo pomalejší a smysluplně začleňoval do svého ústního projevu pauzy (pomlky).

Obsah, který je všeobecně známý nebo méně důležitý a také příklady a doplňky učitel sděluje zpravidla rychlejším tempem. Je důležité zvažovat, zda je sdělované téma žákům blízké či vzdálené. Obecně má být tempo učitelova přednesu přirozené a spíše trochu volnější. To bývá podmíněno promyšlenou přípravou na vyučování a bezpečnou znalostí učební látky.

Plynulost řeči

Přirozený hovorový mluvní projev je, jak uvádí Sovák (1988), zřídka a vzácně dokonale plynulý. Mluvčí poplete hláskový sled, škobrtne o začátek slova, zakoktá se, zadrhne, když chce napůl vyslovené slovo rychle nahradit vhodnějším nebo potřebuje rychle změnit neobratně formulovanou myšlenku. Plynulost mluveného projevu ovlivňuje tréma, rozpaky, chvat, tlak nějaké autority, odpovědnost, připravenost mluvčího, odtahité nebo blízké téma hovoru. Je to

vidět např. v ukázkách z přípravy k televizním vystoupením a z natáčení filmových scén. Moderátoři a herci opakují pro zakoktání a „brepty“ některé výstupy i několikrát. Aby byla řeč přijatelně plynulá, je třeba si ji připravit (pro výklad nové látky, přednášku). Dokonalá a výrazná plynulost řeči pak předpokládá dlouhodobou řečnickou průpravu.

Frázování

Členění souvislé řeči do smysluplných a logicky na sebe navazujících myšlenkových celků pomocí pauz se nazývá frázování. Těchto pauz mluvčí využívá k nádechu. Podle Havlové, Měchurové, Štembergové (1991) je optimální délka pauzy polovina sekundy až jedna sekunda. Kratší pauzy způsobují *slévání* slov a jsou na úkor srozumitelnosti. Nenáležitá pauza, tj. pauza mezi slovy, která k sobě náleží, je posluchačem pocíťována jako váhání či nejistota, a to i tehdy, je-li jen o málo delší nežli desetina sekundy. Pomocí frázování (správného začleňování malých [/] a velkých [//] pauz) lze měnit i smysl sdělení, např. :

- *Viděli jste / Těžký život dobrodruha // Martina Friče.*
- *Viděli jste // Těžký život dobrodruha Martina Friče.*
- *Viděli jste / Těžký život // dobrodruha Martina Friče.*

Nesprávným frázováním lze změnit význam věty a udělat z režiséra Friče dobrodruha, který má těžký život.

Pro učitele je způsob frázování důležitý. Záleží mu na tom, aby si žáci vyložili jednoznačně jeho myšlenky, látku si zapamatovali a také ji správně zapsali.

Rytmus řeči a pauzy

Rytmus řeči a pauzy (pomlky) v řeči jsou důležitými prvky ovlivňujícími její dynamičnost a dramatičnost. Rytmus řeči je dán střídáním krátkých a dlouhých slabik. Ve spisovné řeči délka slabik respektuje ortoepickou normu. Nespisovné zkracování dlouhých slabik a nebo prodlužování slabik krátkých bývá zapříčiněno vlivem obecné češtiny, místního nářečí nebo i citové rozpoložení mluvčího – radostí, údivem, netrpělivostí apod. (*De se na pívo; Bóže, záse prší!; Je to tám, dóle).*

Dramatičnost a gradaci řeči umocňují pomlky. Ve větě vhodně umístěná a promyšleně odměřená pomlka podtrhává dramatický spád řeči a stupňuje význam myšlenek. Při oddělování myšlenek frázováním se pomlky běžně užívají. Mohou se umístit mezi větami, ale také kdekoli jinde ve větě, podle toho, jak má být myšlenka členěna, co v ní chceme zdůraznit či na jakou další informaci je třeba posluchače připravit. Vhodně umístěnou pomlkou můžeme posluchače uklidnit nebo je naopak uvést do napjatého očekávání. Řeč bez pomlky bývá bezvýrazná a rychleji posluchače unaví.

Větný přízvuk

Dalším zvukovým prostředkem, který ovlivňuje význam ústního sdělení je větný přízvuk. V klidně vyslovené oznamovací větě bývá větný přízvuk na konci věty, kde klesáme hlasem, např. :

Vaše dcera často chybí. (Větný přízvuk vyjádřen podtržením).

Chceme-li ale zdůraznit jiné konkrétní slovo a podtrhnout jeho význam, je toho možné dosáhnout přesunutím větného přízvuku:

Vaše dcera často chybí (chybí vaše dcera a ne moje);

Vaše dcera často chybí (vaše dcera často chybí, ne váš syn);

Vaše dcera často chybí (chybí opravdu často).

Funkci větného přízvuku v některých případech nahrazuje změna slovosledu nebo přidání příslovce, např.:

Vaše dcera chybí často.

Vaše dcera chybí velmi často.

Jazykové výrazové prostředky jsou pestré a učitel by je měl využívat tak, aby jeho mluva byla zvučná, dynamická, přiměřeně melodická, přijatelně plynulá a žákům srozumitelná.

Shrnutí

Součinností mluvidel vzniká při mluvení hlas a jsou tvořeny hlásky. Lidské hlasy se dělí na hlasy dětské a hlasy dospělých. Hlasy dospělých pak na hlasy mužské a hlasy ženské. Vysoký mužský hlas je tenor, střední baryton a hluboký bas. Vysoký ženský hlas je označován jako soprán, středně vysoký jako mezzosoprán a hluboký jako alt. Lidskému hlasu jsou vlastní různé modulační prostředky - síla, výška i barva, které mu dodávají dynamiku, melodii a zabarvení. Výrazovými prostředky mluveného jazykového projevu jsou dále tempo řeči, frázování, pomlky v řeči, její rytmus i větný přízvuk.

Otázky a úkoly

1. Vymyslete několik vět, jejichž smysl můžete změnit frázováním.
2. Zformulujte oznamovací větu, ve které by bylo možné větným přízvukem zdůraznit význam různých slov a pozměnit tak její význam.
3. Nahraďte pak funkci větného přízvuku v dané větě změnou slovosledu nebo přidáním příslovce.
4. Uveďte příklady intonační proměnlivosti u různých druhů vět (oznamovací, tázací, rozkazovací).
6. Vyberte si dva výrazové prostředky lidského hlasu a charakterizujte je.

Námět k diskusi

1. Do jaké míry jsou pestré jazykové výrazové prostředky důležité v komunikaci učitele odborných předmětů se studenty?

Doporučená literatura, elektronické informační zdroje

- HIERHOLD, E. *Rétorika a prezentace : Jak s jistotou prezentovat a působivě přednášet*. Praha : Grada Publishing, 2005, 392 s., ISBN: 80-247-0782-9.
- HOLASOVÁ, T. *Umíte dobře mluvit?* Praha : Fortuna, 1992, 100 s., ISBN: 80-85467-16-X.
- LANGER, A. *Úspěch veřejné promluvy*. Praha : Fortuna, 1993, 103 s., ISBN: 80-7158-063-X.
- <<http://www.phil.muni.cz/>>

IV. Mluvený a psaný projev učitele

Cíle studijní jednotky: umět vyjmenovat a charakterizovat objektivní a subjektivní činitele ovlivňující jazykový projev, jeho mluvenou a psanou formu. Zamyslet se nad kvalitou vlastního jazykového projevu.

Klíčová slova: verbální komunikace, řečové dovednosti, spisovný jazyk, faktory ovlivňující jazykový projev.

Řeč je základním komunikačním prostředkem. Možnou strukturu komunikace tvoří *komunikátor* (mluvčí, osoba sdělující), *komunikant* (adresát, příjemce, posluchač, osoba přijímající sdělení) a *komuniké* (sdělení). Komunikující získávají informace nejen z obsahu sdělení, ale také z paralingvistických znaků. Např. z tónu hlasu můžeme zjistit, jak jsou asi komunikující naladěni - vesele, smutně, jsou rozčileni, rozhněváni... Delší komunikace může naznačit, zda je jim vlastní laskavost, přísnost, strohost, panovačnost, plachost apod. Podle barvy hlasu (hlas mladý, starý) je možné usoudit na věk komunikujících apod. SVOBODOVÁ (1998, s. 24) uvádí, že podle E. Thiela „pouze 7 % informací z rozhovoru bereme ze slov, 38 % pak z tónu a barvy hlasu a 55 % z řeči lidského těla.

Řeč

Základní funkce řeči - vyjadřování myšlenek, citů, postojů, názorů, sdělování informací slovy - je aktivní tvůrčí činnost. Prostřednictvím řeči navazuje mluvčí kontakt s jiným člověkem či lidmi. V této interakci může být příjemce sdělení ovlivněn, změněno jeho mínění, názor nebo postoje. Od osobnosti komunikátora, od jeho rétorických kompetencí, individuálních schopností, znalostí a zkušeností se odvíjí kvalita jeho jazykového projevu. Ta je závislá také na ovládnutí gramatiky a dostatečně bohaté slovní zásobě.

Styly jazykového projevu

Výsledky jazykového vyjadřování - mluvené a psané komunikáty - jsou vytvářeny lexikálními a gramatickými jazykovými prostředky. Vlastností těchto komunikátů je soudržnost - myšlenková návaznost a spojitost vět konkrétního tématu.

Styly jazykového projevu

Jazykový projev se realizuje určitým jazykovým stylem (slohem), tedy výběrem a uspořádáním jazykových prostředků. Podle funkce rozlišujeme styl:

- *prostěsdělovací* (běžně dorozumivací, hovorový, neoficiální) - prosté sdělení, oznámení, zpráva, dopis;
- *odborný* (vědecký, prakticky odborný, popularizační) - vědecký výklad, odborná nebo popularizační přednáška, referát. K tomuto stylu bývá někdy řazen i *styl administrativní* (úřední, jednací) - dopis, žádost;
- *publicistický*, ke kterému bývá někdy přiřazován také *styl řečnický* a *styl reklamy* (užívaný v rozhlase, televizi, v novinách, ve veřejných vystoupeních) - úvodník, komentář, interview, reportáž, fejeton, inzerát, zpráva;
- *umělecký* (slovesná umělecká díla prozaická, poetická a dramatická) - povídka, román, báseň, tragédie.

Mluvený projev v edukačním procesu

Mluvený projev je účinným nástrojem komunikace v pedagogickém dění. Bývá emocionálnější a bezprostřednější než projev psaný a směřuje přímo k příjemcům – žákům. V mluveném projevu se mluvčí vyjadřuje zpravidla v kratších větách, používá jednodušší slovní spojení a jednodušší větné konstrukce. Pro mluvený projev jsou charakteristické různé vsuvky, odbočení, odkazy a doplňující informace. Také větná stavba není tak pravidelná jako u projevu psaného. Mluvený projev je pronášen v konkrétním čase a místě. Pokud není zvukově zaznamenáván, nelze se k originálu, na rozdíl od projevu psaného, vrátit.

Požadavek, aby učitel byl příkladem svým žáků, zahrnuje i kultivovanost řeči. V komunikaci s žákem v edukačním procesu je na místě používat spisovný jazyk a správnou odbornou terminologii českou i cizojazyčnou. Pro mluvený projev má učitel k dispozici celou škálu prostředků – sílu, výšku a barvu hlasu, rychlost a rytmus řeči, pomlky v řeči, kterými lze zdůraznit některé pasáže obsahu, významově je odstiňovat případně i dramatizovat. Mluvený projev (nejen) učitele je přirozeně doprovázen a také umocňován řadou nonverbálních výrazových prostředků - gesty, mimikou, pohyby a postoji těla, vzdáleností od příjemců informací apod.

Učitel bývá pro některé své žáky mnohdy jedním z mála lidí jejich sociálního okolí, kdo s nimi mluví spisovně. Je proto nepedagogické, aby se vyjadřoval obecnou češtinou, nářečím či profesním slangem. Naopak, srozumitelnost učitelovy promluvy, kultivovanost jeho řeči podporuje pečlivá výslovnost hlásek, souhláskových skupin, zdvojených hlásek, koncovek, respektování intonačních modelů oznamovacích, tázacích, a rozkazovacích vět atd. Mimo vyučovací proces bývají nároky na jazykovou čistotu učitelova vyjadřování v kontaktu s žáky mírnější. Přesto by měl zůstat svým žákům přirozeným vzorem - nositelem kultivovaného projevu v chování, jednání a také v mluveném a psaném slově.

Atributy psaného projevu

Psaný projev v edukačním procesu

Kultura psaného (nebo tištěného) projevu je součástí kultury dané společnosti a každého jednotlivce. Škola připravuje nositele této kultury, a proto by měl být učitelův psaný projev na vysoké úrovni.

Psaný projev je stylisticky dokonalejší, stylově neutrální, slovní spojení a větné konstrukce bývají na rozdíl od mluveného projevu delší, složitější, významově náročnější, stavba věty pravidelnější. Výběr jazykových prostředků je uvědomělý a stylizace promyšlená, členění textu přehledné s plynule navazujícími úseky a celky.

Obsahová stránka vypovídá některé skutečnosti o autorovi, o jeho odborné a jazykové úrovni, jeho profesionálnosti, také o postojích k adresátu písemného sdělení i o tom, zda se rád písemně vyjadřuje. U projevu psaného rukou je po formální stránce nejdůležitější jeho čitelnost a jazyková správnost. Z výchovného hlediska má význam také estetické působení napsaného textu.

V teoretických kombinovaných vyučovacích hodinách píše učitel nejčastěji v expozičních fázích vyučovací hodiny – zaznamenává pro žáky novou učební

látku přímo na různých typech tabulí, nebo má již připravený text na fóliích pro zpětný projektor, formou prezentace v PowerPoint apod. Účelným členěním textu a stručným vystižením podstatného učí žáky pracovat s obsahem. Obdobně tomu může být při instruktážích v odborném výcviku. Adeptům učitelství a začínajícím učitelům je doporučováno, aby si písemný záznam učební látky pořizovaný na tabuli (dále jen zápis) nebo fólii během výkladu nové látky předem připravili. Mohou být totiž zaskočeni trémou, výpadkem paměti i nečekanou výchovnou situací ve třídě. Promyšlený a připravený zápis pomůže nepříjemnou chvíli zvládnout. Při promýšlení a konstruování zápisu je dobré se zamýšlet nad následujícími okolnostmi:

- jaké množství informací je nutné sdělit (žákům prvního ročníku je zápis větší oporou při studiu a pořizuje se zpravidla podrobnější, žákům vyšších ročníků stačí hlavní body výkladu, podrobnější zápis se učí pořizovat sami)
- co je v obsahu podstatné
- jak vytvořit logickou strukturu psaných informací
- jak věcně i výběrem písma respektovat nadřazenost a podřízenost pojmů
- jak rozvrhnout plochu, na kterou je zápis pořizován.

Obecně platí, že zápis má být stručný, logicky provázaný a srozumitelný. Nedoporučuje se používat zkratky. Když je to nezbytné, ujednotit je u opakujícího se slova a v jednom zápise použít vždy jen jednu variantu z možných (br., bram., bramb., brambor. – bramborový). Chyby v psaném projevu učitele jsou žáky hodnoceny mnohem přísněji než chyby v projevu mluveném.

Požadavky na mluvený projev učitele

Učitel by měl ve vyučovacím procesu:

- mluvit spisovně, výrazně a plynule (nespisovná mluva učitele ovlivňuje nejen mluvený, ale i psaný projev žáků; způsobuje jim potíže s pravopisem, protože správné tvary slov nejsou dostatečně a důsledně upevňovány)
- své myšlenky formulovat jasně, srozumitelně a s logickou návazností,
- obsah sdělení a metody sdělování přizpůsobit věku žáků a s tím spojenou zralostí intelektu a mít na zřeteli dosavadní znalosti žáků.

V mluveném projevu dbát na stránku:

- *obsahovou a významovou stránku* (didakticky transformovat vědecké a odborné obsahy, volit spisovnou odbornou terminologii /nikoliv jen slangovou/, předpokládat dopad svých slov zejména ve výchovné oblasti),
- *slohovou a mluvnickou* (zvolit odpovídající slohový postup – informační, popisný, vyprávěcí, výkladový, úvahový atd.; jazykový styl – prostěsdělovací /běžně dorozumivací/, odborný, umělecký apod.; ručit za gramatickou správnost),
- *přednesovou a zvukovou* (snažit se o volbu přiměřeného tempa, vyvarovat se parazitních zvuků /přidechů/ a plevelných slov /takže, tak, vlastně, čili/, pohodlné výslovnosti, monotónnosti přednesu, využívat pestré výrazové jazykové prostředky – sílu hlasu, jeho výšku, barvu, rytmus, frázování; hlas učitele by měl být znělý, ovládaný i v nečekaných výchovných situacích, např. emotivně vypjatých),

**Jak by měl učitel
mluvit s žáky**

- *nonverbální* (volit umírněnou gestikulaci a mimiku, koordinovat doprovodné pohyby).

Pro edukační proces je vhodný, jak již zmíněno, jediný jazykový útvar - spisovný čeština. Předpokládá se, že učitel bude respektovat jazykové normy (obvyklé, ustálené a závazné způsoby vyjadřování a užívání jazyka). V odborných výrazech týkajících se profese (názvy náradí, nástrojů, strojů, profesních úchopů, úkonů, činností) je v českých školách upřednostňována česká terminologie před cizí. Prohřešků proti jazykové kultuře se učitel dopouští užíváním obecné češtiny. V edukačním procesu by nemělo mít místo ani nářečí a slang. Se slangovými slovy užívanými v profesní praxi, s nimiž se žáci mohou setkat na smluvních pracovištích během odborného výcviku nebo v předmětu praxe, by měli být žáci jen seznamováni.

Ve vyučovací jednotce dbá učitel na to, aby se i jeho žáci vyjadřovali spisovnou češtinou a užívali správnou terminologii. Závažné nedostatky v jejich mluveném projevu opravuje velmi citlivě a trpělivě, rozhodně bez zesměšňování žáků. Mimo vyučovací proces bývá žákům tolerován studentský slang (pokud neuráží) a hovorová čeština. Vulgární vyjadřování žáků však rozhodně nesmí ve škole zůstat bez povšimnutí.

Objektivní činitelé ovlivňující mluvený projev učitele

Mluvený projev je charakterizován zamýšleným cílem, zaměřením, obsahem, situací, za které je pronášen, prostředím, dobou trvání a bezpochyby samotným mluvčím a adresátem sdělení.

Cíl a zaměření

Učitel už v přípravě na vyučování promýšlí, zda chce svým slovním projevem působit více na intelekt žáků nebo na jejich city. Cíl a zaměření jeho řeči ovlivní druh projevu, výběr stylu, slohového postupu, slov a vhodných formulací. Např. je-li v odborných předmětech hlavní vzdělávací cíl /působení na intelekt/ a podstatnými jsou odborné informace, jsou vhodné výkladové, informační a popisné slohové postupy a tomu odpovídající slohové útvary - výklad, zpráva, popis. Na city žáka je možné zapůsobit vyprávěcím slohovým postupem a slohovým útvarem vyprávění.

Obsah

Obsah významně rozhoduje o volbě stylu učitelovy promluvy (prostěsdělovací, prakticky odborný, popularizační) a vhodném slohovém útvaru. V expozičních fázích teoretických hodin odborných předmětů na středních školách bývá učiteli dosud nejčastěji využíván *prakticky odborný styl* a slohový útvar *výklad*. Charakterizuje ho odborná zaměřenost, užívání odborných termínů, věcná správnost, jednoznačnost a přesnost vyjadřování a značná monologičnost. Je bez citového zabarvení. Vlastností výkladu bývá také využíváno v praktickém vyučování v instruktáži, která vyžaduje věcnost, stručnost a výstižnost sdělování, jednoduché a snadno zapamatovatelné formulace týkající se popisovaných předváděných činností. Naopak, např. *vyprávění* by mělo být obšírnější, emocionálně podložené a emoce vzbuzující, poutavé, podtržené nonverbálními výrazovými prostředky, vytvářející určitou atmosféru.

Co ovlivňuje
mluvený projev?

Další faktory ovlivňující mluvený projev učitele

Mluvený projev ve školním prostředí ovlivňuje také jeho *délka a náročnost* (srovnej např. u slovních vyučovacích metod přednášku a výklad nového učiva) *čas na jeho přípravu, počet posluchačů, jejich věk, znalosti a zkušenosti, místo a prostředí*, ve kterém je realizován (posluchárna, třída, laboratoř, dílna, stáj, pole apod.)

Subjektivní činitelé mluveného projevu

Subjektivních činitelů ovlivňujících ústní projev je mnoho:

- odborné znalosti
- všeobecné vzdělání
- životní zkušenosti
- připravenost projevu
- schopnost vyjadřovat se
- temperament
- nálada, emocionální stav
- zdravotní stav
- téma
- vztah k obsahu výpovědi
- vztah k adresátu (k posluchači)
- zájmy, záliby (vzhledem k bohatosti a zasvěcenosti projevu).

Prohřešky učitelů v mluveném projevu

- Časté opakování některých slov (tzv. plevelných slov, např. *teda, jako, takže, třeba, prosím, že ano, prostě, čili, v podstatě, pravda, nó*).
- Přídechy, parazitní zvuky (*hm, mm, é, mlaskání*).
- Cizí slova použitá jen pro vnější dojem a falešné zvyšování autority (doporučuje se citlivě se přesvědčit, zda žáci odborné terminologii rozumějí a umějí odborný termín, užité cizí slovo, správně vyslovit i napsat).
- Upřednostňování profesního slangu před správnou českou terminologií.
- Nadměrné užívání tzv. „oddechových prostředků“ (*abych nezapomněl, teď mě napadlo, podívejme se na věci jinak, abych tak řekl, dejme tomu*), které se mohou stát až nepříjemnou řečnickou manýrou.
- Nesprávné frázování (frázování souvisí s kladením důrazu na určitou část výpovědi. Co je důležité je vyslovováno zřetelněji a důrazněji, volnějším tempem. Žák by tak měl poznat, co je důležité, co si má zapamatovat).

Prohřešky v mluveném projevu

Hlasová hygiena

Hlas je pedagogův pracovní nástroj a měl by si ho chránit. Školní prostředí pro prašnost (i dnes ještě křídový prach) hlasu neprospívá. Ve škole se znásobuje možnost onemocnění horních dýchacích cest i náklady chřipkou. Ve vyučování se hlasivky mluvením pravidelně a dlouhodobě namáhají a hrozí i možnost jejich „překřiknutí“. Neprospívají jim ani náhlé změny teplot (přechody mezi nevytopenou dílenskou halou a teplou třídou apod.). V takových případech by hlasivky potřebovaly k teplotní aklimatizaci asi 15 minut. Tedy intenzivně nemluvit! Hlasivkám neprospívá při delším mluvení ani příliš suchý vzduch ve třídě a ani příliš vlhký vzduch, např. ve skleníku, ve stáji). Škodí jim rovněž kouření a pití alkoholických nápojů.

Jak chránit hlas?

Shrnutí

Učitel komunikuje s žáky mluvenou i psanou formou. Na obě jsou ve vyučovacím procesu kladeny vysoké požadavky. Očekává se, že učitel v české škole bude mluvit a psát spisovnou češtinou, respektovat při tom objektivní činitele (cíl a obsah, místo a prostředí, věk posluchačů) působící na kvalitu mluvené i psané formy jazykového projevu. K prospěchu promluvy ovlivňovat i některé činitele subjektivní (přípravu na jazykový projev, své emoce, trému). V mluveném projevu se pak vyvaruje prohrěšků jako jsou např. plevelná slova či parazitní zvuky. Učitel by měl svůj hlas chránit.

Otázky a úkoly

1. Vyjmenujte a charakterizujte objektivní činitele ovlivňující mluvený projev učitele.
2. Který ze subjektivních činitelů ovlivňujících mluvený projev působí potíže vám?
3. Na čem závisí kvalita mluveného projevu?
4. Jaké jsou požadavky na psaný projev učitele?
5. Jak chráníte svůj hlas?
6. Pořídte si nahrávku vlastního krátkého uceleného mluveného (ne čteného) projevu (2 - 3 minuty) a zhodnoťte jeho kvality. K posuzování využijte posuzovací arch v příloze.

Námět k diskuzi

1. Jsou požadavky na mluvený projev učitele v edukační praxi současné školy adekvátní a reálné?
2. S jakými prohrěšky v mluveném a psaném projevu svých učitelů jste se jako studenti setkali?

Doporučená literatura, elektronické informační zdroje

- VYBÍRAL, Z. *Psychologie komunikace*. Praha : Portál, 2003, 319 s., ISBN: 80-7178-998-4.
- SVATOŠ, T., KOTKOVÁ, V. *Sociální a pedagogická komunikace*. Hradec Králové : PedF VŠP, 1998, 173 s., ISBN: 80-7041-794-3.
- MAREŠ, J., KŘIVOHLAVÝ, J. *Komunikace ve škole*. Brno : MU v Brně, 1995, 210 s., ISBN: 80-210-1070-3.
- <<http://mojeskola.net/>>
- <<http://www.typo.cz/>>

V. Zásady výslovnosti spisovného českého jazyka

Cíle studijní jednotky: kultivovat mluvený projev učitele

Klíčová slova: dikce, výslovnostní styly, ortoepie, samohlásky, souhlásky, ráz, spodoba, slovní přízvuk, výslovnost přejatých cizích slov.

Václav Vydra: *Má pouť životem a uměním*

...lidé si myslí zcela samozřejmě, že dovedou to, čemu se říká mluvit. Třeba by se drmolilo, huhlalo, sykalo, repetilo, breptalo, šišlalo, koktalo, vyslovovalo, jak se říká, na půl huby, polykalo slabiky, překotně se spojovala celá slova v slovo jediné. Známe to, slyšíme to kolem sebe denně a ani to už příliš nepřekáží... Milujeme-li svou rodnou řeč, musíme jí věnovat mnoho práce, píce a péče, abychom ji uplatnili v plné kráse a v plném bohatství...

V přípravě budoucích učitelů je důležité pěstovat a rozvíjet jejich řečové dovednosti. Důvodů je více, např.:

- řeč je nejdůležitějším dorozumívacím prostředkem, i když existují jiné formy komunikace (gesta, mimika, signály)
- jazyk je nejpřesnějším a významově nejbohatším dorozumívacím prostředkem
- slovní vyjádření myšlenek je aktivní tvůrčí činnost
- úspěch slovního vyjádření závisí na vyjadřovacích schopnostech a také řečnických dovednostech
- předpokladem ke správnému vyjadřování je znalost spisovné výslovnosti, ovládnutí gramatiky a dostatečně bohatá slovní zásoba
- v mluveném i psaném projevu se odráží osobnost člověka, jeho kultivovanost, všeobecný přehled, odborné znalosti, charakterové rysy apod.
- aby sami měli umět citlivě odstraňovat nedostatky ve vyjadřování žáků a zvyšovat tak kulturu jejich řeči a kulturnost projevu vůbec.

Učitel potřebuje správně ovládat svá mluvidla (tělesné orgány, které se podílejí na tvorbě hlásek), měl by umět využít přednosti svých mluvidel (např. schopnost přesně a čistě artikulovat) a naopak potlačovat a napravovat případné odchylky (např. osobní odchylky ve výslovnosti – redukování koncovek, skupin souhlásek, nesprávné dýchání při delší promluvě). To předpokládá *ovládat techniku mluveného projevu - dikci*. Dokonalá dikce znamená také dokonalé ovládnutí mluvních orgánů a jejich vhodné a účinné užívání.

Složky správné dikce:

- respirace (dýchání)
- fonace (tvoření hlasu)
- artikulace (tvoření hlásek, článkování).

Podmínky správné dikce:

- Dokonalé utváření mluvních orgánů a jejich správná činnost (např. nedokonalá funkce měkkého patra vede k nosovosti hlasu).

Řeč a jazyk

Dikce

	• Přesné utváření hlásek (např. správná výslovnost souhlásek „r“, „ř“, sykavek „s“, „z“, „c“). • Znalost jazykových kodifikačních norem (např. obecných zásad spisovné výslovnosti) a jejich zachovávání. Činnost mluvních orgánů je ovládána 2. signální soustavou. Z akustického hlediska jsou mluvidla schopna vytvářet soubory velmi jemně diferencovaných zvuků (hlásek) složených do pevných celků souvislé promluvy. Jak uvádí Vachulková (2002), jsou mluvidla schopna vytvořit při průměrné rychlosti mluvy asi 600 různých hlásek za minutu, za hodinu pak s přirozenými pomlkami v řeči je to kolem 30 000 hlásek. Mluvidla pohotového reportéra nebo komentátora jsou schopna vytvořit až 50 000 hlásek za jednu hodinu. To je při respektování spisovné výslovnosti téměř sportovní výkon, protože při vyslovení každé hlásky zaujmají mluvidla jiné artikulační postavení.
Spisovná výslovnost, výslovnostní styly	Spisovná výslovnost češtiny postrádá místní i individuální zvláštnosti, např. nářeční otevřenou výslovnost samohlásky i [e], odchylnou výslovnost sykavek, a je užívána uvědoměle. Spisovná výslovnost je v podstatě jednotná, v některých případech připouští dvojí způsob vyslovení hlásek. Např. slovo <i>shoda</i> lze vyslovit dvojím způsobem [schoda] i [zhoda]. Spisovná čeština má několik výslovnostních stylů: • nadnesený, stylově vyšší (pečlivá, kontrolovaná výslovnost - slavnostní projev, umělecký přednes) • základní, neutrální (pečlivější výslovnost, mluvčí svou výslovnost vědomě kontroluje - veřejné projevy, veřejnoprávní televize, rozhlasové zpravodajství, komunikace ve vyučování, přednášky) • běžný, hovorový (nedbalejší a pohodlnější výslovnost, zjednodušování souhláskových skupin, redukování koncovek nebo naopak jejich prodlužování při projevení citů - běžná komunikace každodenního života, soukromé projevy)
Ortoepie	Nauka o správné výslovnosti se nazývá ortoepie. Souhrn pravidel o správném tvoření jednotlivých hlásek pak <i>ortofonie</i>. Ortoepie se týká: • <i>kvantity</i> (délky vyslovovaných hlásek) • <i>kvality</i> (přesnosti a čistoty vyslovovaných hlásek) • <i>užívání rázu</i> (výslovnost po úplném přerušení hlasu u slov začínajících samohláskou) • <i>spodoby</i> čili <i>asimilace</i> (vzájemné připodobňování některých vedle sebe stojících hlásek) • <i>přízvukování</i> (slovní a větný přízvuk) • <i>výslovnosti přejatých cizích slov</i>. Pokud např. místo <i>jmeli</i> vyslovuje mluvčí pohodlně [melí] nebo místo <i>půllitr</i> [půlitr], chybí proti ortoepické výslovnostní normě, která přikazuje pečlivou výslovnost všech hlásek. Tato norma rozeznává správnou kvantitu (délku) a správnou kvalitu (přesnost a čistotu) vyslovovaných hlásek.

Hlásky

Hlásky jsou zvuky lidské řeči, ze kterých se skládají slova. Při mluvení nevyslovujeme jednotlivé hlásky odděleně ale plynule po slabikách *za-ča-la ško-la*. Při vyslovování hlásek dovedeme rozlišit jednu od druhé. Hlásky se dělí na samohlásky a souhlásky. Základem samohlásek jsou tóny (můžeme je zpívat, nesou tón), základem souhlásek jsou šumy.

Výslovnost samohlásek

Nosnými hlasotvornými prvky řeči jsou samohlásky. V češtině je deset fonémů (zvukových podob samohlásek). Vyslovují se buď krátce - **a, e, i, o, u**, nebo dlouze -**á, é, í, ó, ú**. Lze je zaznamenat čtrnácti grafémy (grafická jednotka pro záznam fonému), k uvedeným deseti se přidávají ještě grafémy *ě, ů, y/ý*. Při vyslovování samohlásek zaznívá hlas nejplněji, je jimi nesen. Jejich výslovnost bývá ovlivňována regionálně, nářečím nebo i osobními výslovnostními odchylkami, které se projevují ve výslovnosti délek a v čistotě a plnosti vyslovování jednotlivých samohlásek.

Samohlásky

Výslovnostní norma vyžaduje zřetelné rozlišování samohlásek krátkých a dlouhých, tak jak jsou vyznačeny v písmu. Rozdíl v délce samohlásek je důležitý, protože může být významotvorný. Výslovnostní norma nedovoluje měnit délku samohlásek ani ve slovech, která se délkou významově nemění.

Odchylky ve výslovnosti samohlásek

Odchylky v kvalitě samohlásek mohou být způsobeny návykově pozměněnou artikulací nebo také nedodržením správné délky vlivem nářečí:

a) kvantitativně nesprávná výslovnost, která nerespektuje významotvornou délku, např.

- rada – ráda
- pas – pás
- žila – žíla
- sousedu – sousedů
- léta – létá
- muže - může
- tonu – tónu
- zpráva - zprava

b) kvalitativně nesprávná příliš otevřená výslovnost více či méně zkreslená tendencí vyslovit jinou samohlásku, např.

- I, í > e vid' [ved'], vím [vem], byl [bel], lid [let], kytká [ketka],
- E > a štěstí [šťastí], otevři [otavři], slunce [sluncá],
- O > a proč [práč], pokoj [pako], prosím [prasím].

c) výslovnostně nespisovné zkracování délky: paní [pani], jdu domů [jdu domu], učení [učeni], pánové [pánove], dělníkům [dělnikum], prosím [prosim], vím [vim], rodičům [rodičum], neznám [neznam], myslím [myslim], bratrům [bratrum], říkám [říkam], můj [muj], stůjte [stujte], zkracování délky samohlásek v lašském nářečí – máma [mama], táta [tata] atd.

d) nespisovné prodlužování délky často způsobené citovým zabarvením: ne [né], moře [móre], dolů [dólu], pivo [pívo], dozadu [dozádu], tam [tám], už dost [už dóst], Co je ti do toho! [Co je ti dotohó!], Co tě vede? [Co tě vedé?].

Výslovnost dvojhlásek

Samohlásky v jedné slabice vytvářejí dvojhlásky. V domácích slovech existuje dvojhláska – **ou**. V citoslovkách také *au* a v přejatých slovech *eu* (pneumatika). Ve výslovnosti dvojhlásky *ou* se chybí málo. Dvojhláska se vyslovuje plynule (mouka, touha, bouda, moucha, kouzlo).

Setkají-li se dvě stejné samohlásky na rozhraní složených částí slova nebo na rozhraní dvou slov, měly by se vyslovit obě hlásky pečlivě, např. [čern**oo**ký], [dva**aa**dvacet], [po obě**de**], [**u** ucha]. Druhá samohláska se může vyslovit i s rázem (ráz, viz dále) jako [pravo**o**úhlý], [za**o** altánem].

Výslovnost souhlásek

Souhlásky

Českých souhlásek je dvacet pět.: **b, c, č, d, d', f, g, h, ch, j, k, l, m, n, ň, p, r, ř, s, š, t, t', v, z, ž**.

Mohou se rozdělit např. podle místa tvoření na:

- **retné** -obouretné **p, b, m** retozubné **f, v**
- **zubodásňové** -přední **d, t, n, s, z, c, l, r, ř**
-zadní **š, ž, č**
- **předopatrové** -**d', t', ň, j**
- **zadopatrové** – **g, k, ch**
- **hrtanovou** – **h**.

Čeština rozlišuje také **souhlásky znělé** (hlasné, při jejich vyslovení se hlasivky chvějí, zaznívá hlas) a **souhlásky neznělé** (nehlasné, při jejich vyslovení se hlasivky nechvějí nebo jen minimálně). České souhlásky znělé a neznělé se seskupují do dvojic. Odlišují se svou znělostí. Říkáme jim **párové**.

- **Souhlásky znělé:** **b, v, d, d', z, ž, g, h, [dz], [dž]**
- **Souhlásky neznělé:** **p, f, t, t', s, š, k, ch, c, č**

Jako samostatné hlásky neexistují [dz], [dž]. Vznikají z neznělých souhlásek **c, č**, které se mohou stát znělými v poloze před znělou souhláskou a znít jako [**dz**], [**dž**], např. leckdo vyslov [le**dz**gdo], léčba vyslov [lé**dž**ba].

Souhláska **ř** má dvě podoby. Znělou souhláskou je na začátku slova před samohláskou, mezi samohláskami a je-li ovlivňována jinou znělou souhláskou: řasa, ořech břicho, dřevo (b a d jsou znělé souhlásky). Neznělou se stává v sousedství neznělé souhlásky a na konci slova před pauzou: třást, případ, talíř (t a p jsou neznělé souhlásky).

Ostatní souhlásky **m, n, ň, l, r, j** jsou vždy znělé a nazývají se **jedinečné**.

Chyby ve výslovnosti souhlásek

Příklady nespisovného zjednodušování a redukování výslovnosti:

- *na začátku slova* - tkanička [kanička], jmelí [melí], kdyby [dyby], jdi [di], hřbitov [řbitov], hřebík [řebík], hřeben [řeben], hřmí [řmí], skrz [krs], vždyť [dyť]
- *uprostřed slova* - myslím [mysim], švestka [šveska], prázdný [prázný], prázdniny [prázniny], řemeslník [řemesník], přijdu [přidu], jablko [jabko], starostlivý [staroslivý], šťastný [šťasný]
- *na konci slova* - jedenáct [jedenást, jedenác], lítost [lítos], milost [milos], radost [rados], druhého [druéo].

Možné výslovnostní podoby:

- sedm i [sedum], osm i [osum] a také v číslovkách sedmnáct, osmnáct, sedmdesát, osmdesát jsou dvě rovnocenné výslovnostní podoby
- dvojím způsobem je možné vyslovit - dcera i [cera], ctnost i [cnost], dětský i [děcký], lidský i [lický], městský [mňesckí], kratší [kračí], větší [vječí], **džbán** [žbán], **džber** [žber]
- zjednodušeně se vyslovuje tam, kde už není vnímán sklad slova a kde zjednodušená výslovnost nezmění smysl – Anna, panna, kamenný, účinný, cenný, měkký, babiččin, vyšší, nižší [ana, pana, kamený, cený, mňekí, babičin, viší, niší]
- ve tvarech pomocného slovesa být – jsem, jsi, jsme, jste, jsou se připouští zjednodušená výslovnostní podoba bez *j* - [viděl sem, ty si, přišli sme, přijali ste, oni sou zde].

Výslovnost bez *j* není možná v záporných tvarech – nejsem, nejsi, nejsme, nejste, nejsou.

Poznámky ke správné výslovnosti: pečlivá nezkreslená výslovnost je nutná, např.

- pokud by se mohl změnit smysl – **racci** / **raci**, **poddaný** / **podaný**, **předtančit** / **přetančit**, **oddrolit** / **odrolit**
- na rozhraní slov začínajících stejnou souhláskou - **tam měl**, **před domem**, **byl lovec**, náš **Štěpán**
- na švu slov složených - **půllitr**, **dvojjazyčný**, **dvojjehlan**
- v projevu profesionálního řečníka také na švu předpon **před**, **od**, **pod** a slovního základu, který začíná souhláskami **d**, **t** - **předtucha**, **odtékat**, **poddůstojník**
- ve spojení s částicí **–li** - **viděl-li**, **vzal-li**, **říkal-li**
- na švu předpon **roz** a **bez** a slov začínajících sykavkami **s**, **z** - **bezzubý**, **rozzářil**, **rozsah**, **rozsadit**.

Ráz

„Názvem ráz se v běžné fonetické literatuře označuje *zvláštní začátek samohlásky po pauze*. Aktivním artikulačním nástrojem jsou hlasivky, které se při tvoření rázu pevně sevřou a pak se náhle a prudce rozevřou. Teprve po jejich rozevření dojde k vytvoření fonačních pohybů a k zaznění hlasu. Ráz je obdobou tvrdého hlasového začátku. Ráz se v češtině vytváří automaticky a pravidelně před samohláskou po každé absolutní pauze, a je tedy samozřejmý na začátku věty, pokud začíná samohláskou, např. [‘udělej to ještě dnes], také uprostřed věty, kterou členíme na menší větné a rytmické celky, např. [‘otevřeme dnes ‘odpoledne]“ (HŮRKOVÁ 1995, s. 25).

Graficky se označuje apostrofem (odsuvníkem), který odsunuje, oddaluje výslovnost další hlásky) - [k'Aničce], [poť'oknem], [na'ulici], [matka' a' otec]; [to' určitě], [s'okolím], [do'opavi], [jiho'americký].

V profesionálních mluvených projevech, např. moderátorů veřejnoprávní televize, se ráz užívá. V běžné mluvě je fakultativní. Příklady užití rázu v tabulce. č. 1.

Tabulka č. 1

Příklady výslovnosti při užívání rázu

	Profesionální výslovnost ve vyšším a neutrálním výslovnostním stylu (s pauzou)	Výslovnost v běžném, hovorovém výslovnostním stylu (bez pauzy)
V Evropě	[F' Evropě]	[fevropě, vevropě]
V Africe	[F' Africe]	[fafrice, vafrice]
S Annou	[s' Anou]	[Sanou]
K Aleně	[k' Aleně]	[Kaleně]
K otci	[k' otci]	[kotci]
Z automatu	[z' automatu]	[zautomatu]

Spodoba (asimilace)

Co je spodoba?

Stojí-li ve slově (nebo na švu dvou slov) vedle sebe dvě nestejně souhlásky (**znělá** /**neznělá** a naopak), výslovnostně se ovlivňují - vyrovnávají a připodobňují: sbírat [zbírat], zpívat [spívat], kolébka [kolépka], svatba [svadba]. Jde o znělostní spodobu a uvedená výslovnost je spisovná.

Artikulační spodoba souhlásky **n** před **k, g** - maminka, banka, mango, zmínka - způsobuje, že **n** je v tomto případě vyslovováno na zadním měkkém patře společně s hláskami **k, g** (nikoliv jak je obvyklé přední artikulací jako zubodásňová hláska). Vyslovená slova zní nosově [mamiŋka, baŋka, maŋgo, zmiŋka]. V uvedených příkladech se jedná o výslovnost spisovnou a tedy i o spodobu spisovnou.

Spodoba, která se projevuje nespisovnou výslovností, je způsobena zpravidla nadměrnou artikulační pohodlností mluvčího. Děje se tak např. na švu souhlásek ostrých (s, z, c) a tupých (š, ž, č):

- na švu předpony a slovního základu - rozčílený [roščílený]. rozžehnout [rožehnout], písčitý [píščitý], sčítat [ščítat], rozštěp [roštěp], hezčí [heščí], rozšířený [rošířený]
- ve spojení s předložkami - přešedesát [přešedesát], bez šelestu [bešelestu], přešatnu [přešatnu]

Nenormativní je i redukováná výslovnost ve slovech, např. mužský [muskí], pražský [praskí], dobříšský [dobřískí].

Slovní přízvuk (akcent)

Co je slovní přízvuk?

Všechny slabiky ve slově nevyslovujeme stejně silným hlasem. Zesílení hlasu na některé slabice se nazývá přízvuk. V češtině je přízvuk u dvojslabičných i víceslabičných slov většinou na první slabice – kniha, sešit, koleno, rozlišení. Je

to hlavní přízvuk. Odsunutí přízvuku z první slabiky je přípustné např. u citoslovců a zvolání [hohó!], [pozór!]. Slova jednoslabičná jsou buď bez přízvuku, nebo získávají přízvuk ve spojení s dalšími slovy.

Jednoslabičné předložky (bez, do, ke, ku, na, o, po, pro, před, přes, při, se, u, ve, ze, za) strhují na sebe hlavní přízvuk, jsou-li bezprostředně spojeny se slovem, jehož pád určují - **na** stole, **do** kina, **pro** vodu. Dvouslabičné předložky, např. vedle, mimo, mezi, kromě... hlavní přízvuk nepřebírají (kolem **ře**ky, mezi **žá**ky, vedle **šk**oly). Výjimky, kdy přízvuk není na předložce, ale na první slabice slova, platí v následujících případech:

- při zvlášť silném zdůraznění slova po předložce (do **té**to ulice, před **nej**hlubším místem)
- následuje-li po předložce slovo nesklonné (pro **vel**mi vážnou věc, za **do**sti svízelné situace)
- jestliže nastane po předložce odmlka pro údiv, rozpaky, hledání vhodného slova apod. (Už jsme opravdu na ...**kon**ci?).

Při silném důrazu někdy ztrácí přízvuk celé předložkové spojení (**Ko**lik za to?)

Vedle hlavního přízvuku je ve víceslabičných složených slovech vedlejší přízvuk. Bývá slabší a zpravidla na lichých slabikách (**jí**homoravský, **žl**utozelený).

Výslovnost přejatých slov

Počestění cizích slov bývá různě silné. Závisí na době převzetí slova, jeho rozšíření a na frekvenci jeho užívání. Slova, která zdomácněla, se vyslovují stejně, jak se píší, např. *fotbal*, *idea*, nikoliv původní výslovností [fut'bol], [aj'die]. Slovům, která uživatelé pociťují stále jako cizí, zůstává původní pravopis. Výslovností se zpravidla přizpůsobují fonetickému systému spisovné češtiny.

Při přejímání slov z jiných jazyků do češtiny dochází k různým změnám, např.

- přízvuk se přesouvá na první slabiku, nemá-li jazyk, ze kterého je slovo přejímáno, přízvuk vždy na první slabice (italština, francouzština, polština, ruština)
- cizí hlásky se nahrazují foneticky nejbližšími českými (např. anglické *w* – **w**att, *tw*ist [vat, tvist], souhlásky vyslovované v němčině s přídechem [p, t, k] vyslovujeme v přejatých slovech bez přídechu (der Pantoffel [**ph**antofel], pantofel)
- hlásky redukované se nahrazují plnými (např. anglické party [pa: ti] má českou výslovnost [párti])
- melodie slova se přizpůsobuje melodii české.

Cizím vlastním jménům osobním a zeměpisným je zpravidla ponechávána výslovnost v jejich jazyce (Julius Verne – [Žil Vern], Jean Jacques Rousseau – [Žán Žak Rusó], Voltaire –[Voltér], New Castle –[ňu kástl]).

Podle pravidel českého pravopisu z roku 2007 (dále Pravidla) se u některých přejatých slov za spisovnou výslovnost považuje obojí podoba těchto slov (dublety), např.: analýza-analyza, dezinfekce-desinfekce, exkurze-exkurse, konzerva-konzerva, konzulát-konzulát, konzultace-konzultace, oáza-oasa, penze-pense, prezident-president, próza-prosa, trezor-tresor, tuberkulóza-tuberkulosa,

Výslovnost přejatých slov

univerzita-universita atd. Výslovnost se **z** je považována za základní a stylově neutrální. Výslovnost závisí na stylu promluvy. U vyššího stylu (slavnostní projev, recitace) jsou tato slova vyslovována většinou se **s**.

Přejatá slova končící na **-rz, -lz, -nz**: kurz, konkurz, komparz, dispenz, pulz, reverz vyslovujeme v 1. pádě jednotného čísla se **s** (vliv spodoby), ve 2. pádě jednotného čísla již se **z** - kurs – kurzu.

Ve slovech s příponou **-izmus, -zmus, -zma** lze vyslovovat **z**, ale přednost mají tvary se **s**: mechanismus-mechanizmus, organismus-organizmus, realismus-realizmus, spasmus-spazmus, charisma-charizma.

Dvojitá výslovnost se **s** i **z** je možná u slov: diskuse-diskuze, disertace-dizertace, renesance-renezance, resort-rezort, režisér-režizér. Slohově neutrální je výslovnost se **s**.

Délka samohlásek v přejatých slovech

Dlouze se vyslovuje samohláska tam, kde je i stejně napsána:

- v základu slova, např. anténa, fén, móda, prémie, schéma, konkrétní, islám
- v zakončení slova, např. filé, bazén, interiér, repertoár, vegetarián, terén, disciplína, olympiáda, neuróza, tuberkulóza, celulóza, analýza, syntéza.

Dlouhá samohláska se vyslovuje ve slovech zakončených na

- -ato, např. legato [legáto], apassionato [apasijonáto]
- -ino, např. bambino [bambíno]
- -oso, např. furioso [furyózo].

Dlouze se vyslovuje samohláska v základu slov, např. helium [hélijum], radium [rádyjum], germanium [germányjum].

Výslovnost krátké i dlouhé samohlásky je možná u slov se zakončením na:

- **-en** acetylen [acetylen i acetylén], benzen [benzen i benzén]
- **-in** glycerin [glycerin i glycerín], globulin [globulin i globulín]
- **-iv** archiv [archif i archíf], masiv [masiv i masív]
- **-iva** ofenziva [ofenziva i ofenzíva], definitiva [definytyva i definytýva]
- **-ivum** pasivum [pasivum i pasívum], aktivum [aktyvum i aktývum]
- **-ivní** pasivní [pasivní i pasívni], aktivní [aktyvní i aktývní]
- **-emie** leukemie [leukemije i leukémije], epidemie [epidemie i epidémije]
- **-on** balkon [balkon i balkón], bonbon [bonbon i bonbón]
- **-ion** lampion [lampijon i lampijón], milion [milion i milijón]
- **-ona** fazona [fazona i fazóna], sezona [sezona i sezóna]
- **-una** tribuna [tribuna i tribúna], laguna [laguna i lagúna]
- **-ped** ortoped [ortopet i ortpét]
- **-agog** pedagog [pedagok i pedagók]
- **-log** filolog [lilolok i filolók]

Shrnutí

Učitel jako žákův vzor by měl znát pravidla správné výslovnosti, citlivě odstraňovat nedostatky ve vyjadřování žáků a přispívat tak ke zvýšení kultury jejich řeči a také své.

Spisovná čeština má několik výslovnostních stylů: nadnesený, stylově vyšší, základní, neutrální (vhodný pro komunikaci ve škole) a běžný, hovorový.

Obecnými poučeními o spisovné a kultivované výslovnosti se zabývá ortoepie. Ortoepická norma výslovnosti schválená Ústavem pro jazyk český stanovuje správnou kvantitu (délku) a správnou kvalitu (přesnost a čistotu) vyslovovaných hlásek. Zabývá se také výslovnostním vlivem spodoby, studuje problematiku rázu, slovního přízvuku i výslovnosti cizích slov.

Nosnými hlasotvornými prvky řeči jsou samohlásky *a, e, i, o, u /á, é, í, ó, ú*. V domácích slovech se vyskytuje dvojhláska *ou*, v citoslovcích *au* a v přejatých slovech dvojhláska *eu*. Českých souhlásek je 25. Jsou výslovnostně obtížnější a v jejich výslovnosti se častěji chybuje.

Otázky a úkoly

1. Vysvětlíte podmínky správné dikce.
2. Který výslovnostní styl je podle vás vhodný pro komunikaci ve škole? Svůj názor zdůvodněte.
3. Uveďte příklady častých chyb ve výslovnosti souhlásek.
4. Uveďte příklady častých chyb ve výslovnosti samohlásek.
5. Nahrajte si vlastní krátkou promluvu, poslechněte si ji a pokuste se provést rétorickou sebereflexi podle aspektů posuzovací tabulky v příloze. Zaměřte se na výslovnost souhlásek a souhláskových skupin.

Doporučená literatura

- POKORNÁ, J., VRÁNOVÁ, M. *Přehled české výslovnosti*. Praha : Portál, 2007.
- HŮRKOVÁ, J. *Česká výslovnostní norma*. Praha : Scientia, 1995, 74 s., ISBN: 80-85827-93-X.

VI. Řečová ústrojí a jejich funkce.

Cíle studijní jednotky: informovat o řečových ústrojích a nejběžnějších poruchách a vadách řeči.

Klíčová slova: respirační, fonační a artikulační ústrojí, funkce řečových ústrojů, tvoření hlásek, odchylky, poruchy a vady řeči.

Řečová ústrojí

Lidská řeč vzniká činností řečových ústrojů (mluvidel). Je to vyšší nervová činnost a je ovládána druhou signální soustavou. Jednotlivá řečová ústrojí pracují koordinovaně. Podle své funkce se dělí na ústrojí: *dýchací* (respirační), *hlasové* (fonační) a *hláskotvorné* (artikulační)

Respirace

Dýchací ústrojí (respirační)

Hlas vzniká tím, že se proud vzduchu, který vydechujeme z plic, mění v mluvidlech v hlásky. Průměrná zásoba vzduchu v plicích u dospělého člověka je asi 3,5 litru. U trénovaných osob - sportovců, potápěčů, zpěváků - to může být až pět litrů, výjimečně i více. V klidu nadechneme asi půl litru vzduchu, při námaze až dva litry. Z plic uložených v dutině hrudní prochází vzduch dolními dýchacími cestami (průduškami a průdušnicí) a horními dýchacími cestami (hrtanem a dutinami).

Dýchání je vlastně výměna plynů v plicích, která se uskutečňuje dýchacími pohyby. Jimi se střídavě rozšiřuje a zmenšuje prostor hrudní dutiny, vzduch nasáváme a vydechujeme. Prostor hrudní dutiny se mění činností dýchacího svalstva. Změna je umožněna zejména pohybem hlavního vdechového svalu, tj. bránice, která odděluje dutinu hrudní od dutiny břišní, a také pomocí dalších vdechových svalů rozšiřujících hrudní koš. Při nádechu se rozšiřuje hrudní prostor (pohyb bránice směřuje dolů, vzduch je nasáván), při výdechu (pohyb bránice směřuje nahoru) se tlakem svalů břišní stěny vzduch pasivně vytlačuje vzhůru. Když dýcháme klidně, je vdech kratší než výdech. Při mluvení se dýchání prohlubuje, vdech je rychlý a vydatný, výdech prodloužený (asi v poměru 1:7). Při zpěvu může být tento poměr až 1:12.

Rozeznáváme tři typy dýchání:

- hrudní (horní, kostální, žeberní)
- brániční (spodní, abdominální, břišní)
- smíšené

V běžném životě se tyto tři typy uplatňují střídavě. Pro řeč je nejvhodnější dýchání smíšené. Během řeči je nutné dobře hospodařit s nadechnutým vzduchem, jinak se zhoršuje kvalita hlasu, zejména jeho znělost a barva. Nedostatek vzduchu má za následek nepřesnou a nadměrně redukovanou výslovnost, např. polykání koncovek.

Fonace

Hlasové ústrojí (fonační)

Zvuky se vytvářejí v hrtanu. Ten má hlasotvornou funkci. Vzduchový proud z plic prochází hrtanem, který je složený z pohyblivých chrupavek. Jednu z nich – ohryzek - si můžeme nahmatat. Napříč hrtanem zepředu dozadu je napnutý pár membrán. Jsou to hlasivky. Během normálního dýchání jsou hlasivky široce

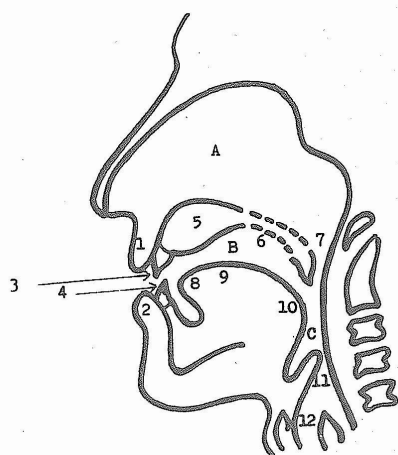
rozevřené a nestojí proudícímu vzduchu v cestě. Při řeči stáhnou krční svaly hlasivky k sobě a napnou je. Vydechovaný vzduch naráží na sevřené hlasivky, rozechvívá je a vznikají zvuky. Tyto zvuky jsou zesilovány hltanem, ústní a nosní dutinou a také vedlejšími nosními dutinami. Jazykem a rty jsou zvuky modulovány do srozumitelné řeči. Čím napjatější jsou hlasivky, tím vyšší zvuk vzniká, čím více vydechovaného vzduchu na ně tlačí, tím je zvuk hlasitější. Muži mají dlouhé silnější hlasivky, které vibrují mnohem pomaleji, a proto mají hlubší hlasy. Barva hlasu je různá. Ovlivňuje ji celkové uzpůsobení naší tělesné konstrukce. Průměrný rozsah lidského hlasu se pohybuje při klidném mluvení kolem jedné oktávy. Při expresivním vyjadřování může dosáhnout až dvou a půl oktáv. Lidský hlas může mít rozsah 40 – 2000 Hz.

Hláskotvorné ústrojí (artikulační)

K artikulačnímu ústrojí počítáme všechna mluvidla umístěná nad hrtanem: oba rty, dolní a horní řezáky, obě čelisti, jazyk, tvrdé a měkké patro, čípek, hlasivky a dutiny (nosní, ústní, hrdelní). Tyto dutiny si lze představit jako nálevku, která je nahoře směrem k ústům a nosu rozšířena. Některé její části jsou nepohyblivé, např. horní čelist s tvrdým patrem, jiné pohyblivé, např. stěny ústní dutiny, rty. Nejpohyblivějším svaem je jazyk. Představit si, jaké jsou vztahy v artikulačním ústrojí umožňuje obrázek č. 1.

Artikulace

Obrázek č. 1 Artikulační ústrojí

A - dutina nosní	6 - měkké patro
B - dutina ústní	7 - čípek
C - dutina hrdelní	8 - hrot jazyka
1 - horní ret	9 - hřbet jazyka
2 - spodní ret	10 - kořen jazyka
3 - horní přední zuby (řezáky)	11 - příklůpek hrtanový
4 - dolní přední zuby (řezáky)	12 - hrtan
5 - tvrdé patro	

(kresleno podle B. Hály)

Tvoření hlásek (artikulace)

Činnosti jednotlivých mluvních orgánů, při kterých vznikají hlásky, se říká artikulace. Vlastní artikulační činnosti se účastní: rty, dolní čelist se zuby, tvrdé patro, měkké patro s čípkem a především jazyk. Pokud se hlasivky aktivně účastní tvoření lidské řeči (kmitají), vznikají hlásky znělé (samohlásky a znělé souhlásky (a, e, i, o, u /á, é, í, ó, ú/; b, v, d, d', ž, [dz], h...). Když hlasivky nekmitají, vznikají hlásky neznělé (p, f, t, t', s, ch...).

Tvoření samohlásek

Při tvoření českých samohlásek **a, e, i, o, u** /á, é, í, ó, ú/ je nejdůležitější poloha jazyka a jeho pohyb. Podle ní jsou samohlásky:

- vysoké **i/í, u/ú**
- střední **e/é, o/ó**
- nízké **a/á**

Při **a/á**, (nízká samohláska) leží jazyk dole v ústech, při tvoření ostatních samohlásek je jazyk různě prohnut a zvednut. Nejvíce je zvednut při **i/í, u/ú** (samohlásky vysoké), **e/é, o/ó** jsou samohlásky středové a jazyk je při jejich tvoření zvednut mírně.

Tvoření souhlásek

Dvacet pět českých souhlásek lze rozdělit nejen podle místa tvoření, ale také podle způsobu tvoření (podle toho, jaké překážky musí výdechový proud překonávat při jejich tvoření) na:

- **závěrové** **b, p, d, t, d', t', g, k, m, n, ň**
- **polozávěrové** **c, č, [dz], [dž]**
- **úžínové** **v, f, z, s, ž, š, j, h, ch, l, r, ř**

Podle účasti dutiny ústní a nosní při artikulaci dělíme souhlásky ještě např. na:

- **nosní** (nosové, nazální) – **m, n, ň** (výdechový proud prochází při jejich tvoření dutinou ústní i nosní)
- **ústní** (orální) – všechny ostatní (výdechový proud prochází jen dutinou ústní).

Problémy s výslovností, poruchy a vady řeči, odchylky ve výslovnosti

Nejčastějšími poruchami a vadami, se kterými se můžeme u žáků ve škole setkat, jsou:

- **Sigmatismus** - odchylná výslovnost sykavek (s, z, c, š, ž, č). Nejčastěji se projevuje jako odchylná artikulace ostrých sykavek „s“ a „z“, která je zapříčiněna posunutím špičky jazyka při jejich výslovnosti až na ostří horních řezáků. Vyslovené hlásky znějí podobně jako anglické „th“. V řeči je odchylná výslovnost sykavek nápadná.
- **Rotacismus** - odchylná výslovnost hlásek „r“ a „ř“. Může se vyskytovat jako tzv. „ráčkování“, které není v běžné řeči nijak přísně posuzováno. Je vnímáno spíše jako osobní výslovnostní odchylka. Správná výslovnost „r“ většinou zakládá i správnou výslovnost „ř“. Odchylky ve výslovnosti obou souhlásek jsou podobné.
- **Huhňavost** - vzniká při poruše rezonance nosohltanu a nosní dutiny a projevuje se zastřeným nosovým zvukem při artikulaci. Může ji způsobit nedomykavost měkkého patra nebo jen obyčejná rýma.

- **Koktavost** - porucha rytmu řeči, nejznámější vada, která může být způsobena psychicky nebo fyziologicky (asi polovina případů je léčitelných). Koktavost se projevuje prodlužováním nebo rychlým opakováním slabik nebo hlásek. Nejčastěji postihuje dětský věk mezi třetí a čtvrtým rokem, pak se může objevit asi v sedmi letech dítěte. Výskyt koktavosti v pubertě je řidší, v dospělém věku už bývá vzácný. Pro koktavé dítě je důležité klidné rodinné zázemí, které podporuje jeho sebedůvěru. Ve škole mu prospívá prostředí bez konfliktů a stresů. V některých případech je ale nutná i medikamentózní léčba.
- **Kapacizmus** - řidčeji se vyskytuje a znamená odchylku v artikulaci hlásek „k“ a „g“ nebo jejich vynechávání.
- **Nedomykavost hlasivek** - někdy k ní dochází při mutaci. Na hlase se projeví jako šelestivý, zředěný, proměnlivý tón. Tyto obtíže se objevují u chlapců i u dívek.

U menších dětí se může vyskytnout:

- *Breptavost* – dítě nezvládne pečlivé vyslovení hlásek při velmi rychlém, překotném mluvení. Často se přerývá, v řeči mu vypadávají slabiky i slova. Jeho řeč je málo srozumitelná. Breptavost má neurotický základ. Při pozornosti rodičů a jejich péči o výslovnost dítěte, případně i péči logopeda, se dá odstranit.
- *Patlavost* - neschopnost vyslovit správně některé hlásky nebo hláskové shluky. Patlavost je organická porucha a může být způsobena poruchou sluchu, centrální nervové soustavy nebo odchylkou mluvidel. Změna funkce těchto orgánů má za následek neobratnost mluvidel nebo neschopnost rozlišit správnou výslovnost od nesprávné.
- *Dětská chraptivost* – projevuje se chraptivým až sípavým tónem při mluvení. Může vzniknout u vznětlivých dětí, které se ještě nenaučily pořádně mluvit a které si častým křikem něco vynucují. Hlasový projev při křiku tyto děti zahajují tvrdým hlasovým začátkem (viz kapitola V, Ráz) Dochází k překrvování hlasivek, resp. sliznice kolem nich, později ke zduření hlasivek a k fyziologickým změnám na nich).
- *Spastická dysfonie* – je těžší forma dětské chraptivosti. Mluvidla jsou už poškozena a stává se, že dítě při řeči rudne, viditelně mu naběhnou žíly na krku a hlas tvoří s křečovitou námahou.

Chyby ve fonaci (tvoření hlasu) patří do péče pediatra (hlas může být deformován organickými změnami např. krčních mandlí, nosní mandle, rozštěpem patra atd.). Choroby hlasivek léčí foniatr. Chybou výslovnost jednotlivých hlásek napravuje logoped. Někdy se mohou vyskytnout poruchy, které jsou nervového původu a léčit by je měl neurolog nebo psycholog.

Na mluvním projevu se negativně projevuje také stres, a to u dětí i u dospělých. Při patologickém stresu je třeba vyhledat pomoc lékaře - specialisty. Při běžném stresu (např. trémě) pomáhají vhodná dechová a hlasová cvičení. Při trémě se stáhne krční svalstvo, hlas přeskakuje, vysychá v krku, dostavuje se nutkání ke kašli a pocit nedostatku dechu. Ke zmírnění těchto stresujících příznaků se doporučuje několik po sobě jdoucích hlubokých nádechů nosem a prudkých krátkých výdechů ústy. Je-li před zahájením mluvního projevu dostatek času,

odvede pozornost od trémy dobré rozdýchání - střídání nádechů a výdechů nosem s nádechy a výdechy ústy a také prodlužování doby výdechu, např. na čtyři, osm i dvanáct dob. Postup je následující:

- nádech ústy – výdech ústy
- nádech ústy – výdech nosem
- nádech nosem – výdech ústy
- nádech nosem – výdech nosem.

Zmírnit stresovou situaci by mohla i cvičení na rozeznávání hlasu, na uvolňování artikulačního ústrojí a získání jistoty v technice řeči, např.

- papapa - papapa - papageno
- tam ten den, tam ten den
- na pipipipi, na t'ut'ut'ut'u
- kokokokodák, vrkúúúú, vrkúúúú
- cililililink, cingilingi
- glogloglogloglo gloria
- čimčarára tím ta čára.

Výše uvedené cvičení a mnoho dalších doporučuje LANGER (1993, s. 89) v rámci hlasové výchovy herců. Avšak je možné využít taková cvičení i v přípravě pedagogů. Další soubory technických cvičení předkládají budoucím učitelům vedle Langeru také např. Svobodová (1998), Maříková, (1999), Kohout (1998).

Hlasovým problémům u dětí i dospělých je nutné věnovat pozornost. Porušený hlas bývá sám o sobě příčinou psychické traumatizace a to má za následek jen další zhoršování příznaků.

Mutace

Mutace je vývojová proměna hrtanu, při které dochází k prodloužení hlasivek, což způsobuje jejich dočasnou zhoršenou ovladatelnost a hlasové změny. Vlastní mutace má tři stupně:

- předmutační změny – zhrubnutí a zesílení hlasu a ztráta vysokých tónů
- hlasová krize – přeskakování hlasu a chrapot (období trvá asi tři měsíce)
- pomutační úprava hlasu – zlepšování kvality hlasu.

Jak uvádí Svobodová (1998, s. 19), chlapci mutují asi ve 14 letech. Tento proces bývá slyšitelný – hlas mutujícímu přeskakuje nahoru a dolů, šustí a chráplá. V období mezi 11. až 13. rokem dochází k méně výraznému mutování i u dívek. Pokud hlas není nijak narušen, pak mutování může být jen slabě postřehnutelné i u chlapců.

Hlasová hygiena v období mutace

V době mutace je nutné hlas šetřit (nezatěžovat zpěvem, křikem, dlouhým mluvením) a sledovat, zda se neozývají nežádoucí šelesty nebo dlouhodobější chrapot. V takovém případě je potřebné vyhledat foniatra. Mutující by také neměl mluvit či dokonce křičet při náročnějším, intenzivnějším pohybu, např. při míčových hrách. Fonace spojená s pohybem je namáhavá nejen pro srdce a dýchací orgány, ale i pro hlasivky. Důvodem je obtížného hospodaření s dechem při zvýšené pohybové aktivitě (mutující by neměl mluvit „udýchaný“).

Shrnutí

Hlas vzniká tím, že proud vzduchu, který vydechujeme z plic, je měněn v mluvidlech v hlásky. Lidská řeč je výsledek součinnosti řečových ústrojí – respiračního, fonačního, artikulačního. Pro mluvení je nevhodnější smíšený typ dýchání. Činností jednotlivých mluvních orgánů tvoříme hlásky – samohlásky a souhlásky. Tato činnost může být ohrožena různými poruchami či vadami. Proto je třeba, aby byla věnována pozornost hlasové hygieně.

Otázky a úkoly

1. Jak vzniká lidský hlas?
2. Jak vzniká lidská řeč?
3. S jakými hlasovými problémy, poruchami či vadami řeči jste se ve své učitelské praxi setkali?

Námět k diskuzi

1. Jak je ve vaší škole respektována hlasová hygiena žáků a učitelů?

Doporučená literatura, elektronické informační zdroje

- LECHTA, V. *Koktavost*. Praha : Portál, 2004.
- LECHTA, V. a kol. *Diagnostika narušené komunikační schopnosti*. Praha : Portál, 2004.
- KUBÁLKOVÁ, D. *Logopedická prevence*. Praha : Portál, 2004.
- HŮRKOVÁ, J. *Česká výslovnostní norma*. Praha : Scientia, 1995.
- ZELINKOVÁ, O. *Poruchy učení*. Praha : Portál, 2005.
- <<http://www.phil.muni.cz/>>

VII. K historii rétoriky

Cíl studijní jednotky: stručně seznámit s vývojem řečnictví a s významnými rétorými období starověku, středověku i novověku.

Klíčová slova: rétorika, vývoj řečnictví, významní řečníci.

Rétorika (umění řečnit) je vědní disciplína, jejíž název je odvozen od řeckého slova „rhésis“, tj. řeč. Rétorika se zabývá komunikací člověka s člověkem, s lidmi, věnuje pozornost řeči jako výměně myšlenek prostřednictvím přesvědčivého a přesvědčujícího jazykového projevu. Rétorika je, zjednodušeně řečeno, nauka o tom, jak dobře mluvit s lidmi a k lidem.

Řečnictví ve
starověku

Vývoj rétoriky jako umění a později také jako vědní disciplíny nebyl plynulý. První historické zmínky o rétorice, které jsou podloženy literaturou, pocházejí asi z 5. století př. n. l. Řeční svobodní občané měli právo i povinnost záležitosti veřejného zájmu nebo své spory veřejně přednést k posouzení před shromážděním lidu na veřejném fóru. Vyhrával zpravidla ten občan, který dokázal shromáždění přesvědčit o své pravdě. Podmínkou úspěchu byly tedy dobré rétorické schopnosti a dovednosti. Po učitelích řečnictví byla poptávka.

Řecky *rhetor*, latinsky *orator*, tj. řečník, ale i učitel řečnictví. Kohout (1998) uvádí, že ve starém Řecku slovo *rhetor* neoznačovalo člověka, který běžně hovoří, ale *mistra* slova. Později se toto označení užívalo jen pro toho, kdo vyučoval ostatní k mistrovství řeči, tedy pro učitele rétoriky – vědy o mluvení a umění mluvit.

Prvním učitelem rétoriky v antickém Řecku byl v 5. stol. př. n. l. **Corax**. Soudí se, že byl také autorem první učebnice řečnictví. Ve stejném období na Sicílii tehdy západořeckém státu, byl učitelem rétoriky **Teisiás**.

Jiný Sicilan, **Gorgias z Leontin**, založil roku 427 př. n. l. sicilskou školu rétoriky. Tuto školu později přenesl do Athén. Byl znám okázalými přednáškami, jimiž oslňoval jimi publikum.

Antické Řecko

Z počátku rétorika vedla spory s filozofií. Např. filozof Platón odsuzoval sofistické učitele rétoriky za to, že učili své žáky, jak přesvědčovat posluchače rétorským uměním bez ohledu na pravdivost použitých tvrzení a argumentů.

Významnými řečníky v období antiky byli např.:

- **Sókratés** (Řek, 469 – 399 př. n. l.), který vypracoval *metodiku vedení systematického rozhovoru*. Cílem takového rozhovoru s žákem bylo dovést ho k samostatnému poznání. Sókratés v něm *kladal důraz na formu a etickou hodnotu obsahu*.
- **Platón** (Řek, 427 – 347 př. n. l., žák Sókratův), zastával také *etické přístupy v komunikaci* a požadoval, aby řečník ve své řeči *dokázal pravdu, získal sympatie posluchačů a pohnul je k jednání*.

- **Aristoteles** (Řek, 384 – 322 př. n. l., žák Platónův), který požadoval, jak zmiňuje KOHOUT (1998, s. 23), aby řečník měl „*ethos* – tedy mravní zásady, pravdivé ideje a věrohodnost celé své osobnosti“; „*pathos* – tedy schopnost působit na city lidí“ a „*logos* – mít rozvinutý rozum, moudrost, a schopnost vést logicky a systematicky posluchače problémem“. Aristoteles byl znám svou logikou, kterou v rétorice dovedně využíval.
- **Démostenés** (Řek, 384 – 322 př. n. l.), slavný řečník, který vynikal v žánru útočných řečí. Ve svých řečnických vystoupeních podnikal ostré výpady proti Filipovi Makedonskému, vystupoval proti makedonské rozpínavosti. *Útočná řeč* se od té doby nazývala *filipika*.

V období římské republiky (konec 6. stol. př. n. l. – 30 př. n. l.) a v navazujícím období císařském byly položeny základy latinské orátorské školy. Do římského školského systému patřily *školy gramatiků* (mimo jiné zde byla vyučována gramatika, výslovnost, recitace a umění disputace) a také *školy rétorů* (vyučovalo se řečnictví, filozofie, právo). Umění řečnit bylo pro angažované svobodné občany nezbytností a významné osobnosti společnosti, vládci, politici byli také výbornými řečníky, např. **Marcus Antonius, Cato, Brutus, Gaius Julius Caesar** a další, např.

Antický Řím

- **Marcus Tullius Cicero** (106 – 43 př. n. l.) byl významným státníkem, právníkem, spisovatelem. Je považován za nejslavnějšího řečníka starověkého Říma. Z jeho rozsáhlé činnosti se zachovaly politické a soudní řeči, rétorické a filozofické spisy, próza i verše. Pro Ciceronovy projevy byla typická *uměřenost, harmonie a vybroušená jazyková forma*. Jeho projev se stal klasickým řečnickým vzorem a jeho jazyk normou klasické latinské prózy. Z Ciceronových spisů, ve kterých vyjadřuje své názory na stát a právo, jsou známy např. spisy *O státu* (De re publica), *O zákonech* (De legibus), *O povinnostech* (De officiis).

Za prvního státem placeného učitele řečnictví v Římě je pokládán

- **Markus Fabius Quintilianus** (35 – 96 př. n. l.), autor obsáhlé učebnice o řečnictví pod názvem „*Institutio oratoria*“. Požadoval v ní, aby řečník byl vzdělaný a myslící člověk, který respektuje principy etiky, umí jako řečník dokonale vystupovat a jeho *řeč je čistá, jasná, krásná a přiměřená*. Studium řečnictví spojoval s rétorickými cvičeními a s řečnickou praxí. Vzorem řečníka mu byl Cicero. Quintilianovo dílo bylo staletí ztraceno. Až v roce 1416 bylo nalezeno v benediktinském klášteře Sankt Gallen (dnešní Švýcarsko).

Do začátku 15. století byly k dispozici jen fragmenty Quintilianova díla. I když o ně už od 12. století, v období rozkvětu katedrálních škol, knihoven a vzdělanosti, projevovali zájem církevní učenci, bylo řečnické umění v období středověku ceněno málo. Místo, kde částečně našlo své uplatnění, byly kazatelny. Rétorika patřila ve středověku k předmětům vyučovaným na vznikajících univerzitách. Na artistických fakultách se vyučovalo tzv. „sedmero svobodných umění“ - gramatika, dialektika, *rétorika*, aritmetika, geometrie, astronomie, múzika. Objevení Quintilianova díla „*Institutio oratoria*“ bylo renesančním vzdělancům pobídkou ke kultivaci latinského jazyka. Snažili se o to např.

Řečnictví ve středověku

Erasmus Rotterdamský, Martin Luther a také **Jan Sturm**, rektor univerzity ve Štrasburku, přes jehož žáky se informace o Quintilianově díle dostaly do Polska a do Čech.

Situace v Čechách

Ve středověké Praze se vyučovala rétorika na artistické fakultě Pražské univerzity. Předmět se jmenoval „**mluvokrása**“. Vedle toho se rétorikou zabývala také „**Pražská rétorská škola**“, se kterou jsou spojována jména **Jindřich z Isernie** a **Mikuláš Tibina**

Jak zmiňuje Langer (1993), české prostředí bylo řečnickému umění celkem příznivé. Jeho úroveň se dala posoudit jak u řečníků na kazatelkách, tak na sněmech. Mezi českými politiky vynikali uměním řečnit např. **Václav Budovec z Budova** nebo **Karel starší ze Žerotína**. Výmluvnými řečníky byli např. kazatelé **Milíč z Kroměříže**, **Jan Rokycana** a **Mistr Jan Hus** (1371? – 1415) kazatel a reformátor církve. Hus byl od roku 1401 děkan artistické fakulty Univerzity Karlovy, v letech 1409 - 1410 také její rektor.

Nejstarší česky psaná rétorika je připisována **Šimonu Jelenu Sušickému**. V Čechách se objevila na konci 16. století.

V novověku se o rozvoj rétoriky a českého jazyka zasloužili:

- **Jan Blahoslav** (1523 – 1571), biskup české reformační církve jednoty bratrské a autor spisu „*Vady kazatelův*“, ve které kritizoval projevy kněží při kázáních (jejich slovní zásobu, nedbalou výslovnost, špatnou gestiku aj.)
- **Jan Ámos Komenský** (1592 – 1670), biskup jednoty bratrské, kazatel českých bratří, spisovatel, učitel. Rétorikou se zabýval ve svém díle *Zpráva a naučení o kazatelství* a stanovil v něm čtyři zásady mistrovské řeči: *hojnost* (bohatství slov), *světlost* (srozumitelnost), *líbeznost* (krásný přednes) a *mocnost* (působivost, účinnost). Jeho pedagogické i řečnické názory mají dodnes inspirativní.
- **Bohuslav Balbín** (1621 – 1688), vyučoval rétoriku na jezuitských školách. Zkušenosti z výuky shrnul v latinském textu *Vybrané řečnické otázky* (Quaesita oratoria). Pro český jazyk byl významný jeho spis *Obrana jazyka slovanského, zvláště českého* (napsaný latinsky). V něm vznesl námitky proti prohlašování českých knih za „kacířské“ a proti jejich pálení.

Řečnictví v novověku

V 18. století se přes nepříznivé podmínky rozvíjela rétorika v období osvícenství ve Francii, kdy rozvoj věd a kultury na čas vyvolal potřebu řečnického umění. Osvícenství jako nová společenská a politická ideologie potřebovala své obhájce a mluvčí. Za jednoho z nejvýznamnějších byl považován Voltaire.

Vztah společnosti 19. století k rétorice se příliš nezměnil. Jako samostatná vědní disciplína ztratila rétorika na společenském významu a prakticky zanikla. O znovuoživení hodnoty jazyka i rétoriky se v té době pokoušeli:

- **Josef Dobrovský** (1753 – 1829), vědec, historik a filolog, významná osobnost národního obrození, autor *Zevrubné mluvnice jazyka českého*, (kterou napsal ještě německy).
- **Josef Jungmann** (1773 – 1847), profesor poetiky a rétoriky na císařsko – královském gymnáziu v Litoměřicích, překladatel z němčiny, angličtiny, řečtiny, latiny i ruštiny. Se svými přáteli (J. S. Presl, J. E. Purkyně, A. Marek) zpracoval a vydal *Česko-německý slovník*, v němž se snažil prokázat bohatost českého jazyka.

Význam řečnictví u nás stoupl v době národního obrození. Po roce 1848 v Čechách i v Rakousku-Uhersku upoutali pozornost ke svému řečnickému umění výborní řečníci. Langer (1998) zmiňuje, že za ně byli považováni např. **F. L. Rieger, K. Sladkovský, E. Grégr, J. Herold, T. G. Masaryk.**

S růstem významu informací ve 20. století rostl ve společnosti zároveň význam sociální komunikace. Rétorika se stala opět nepostradatelnou. Dokonalé zvládnutí jazyka a řečnické dovednosti na dobré úrovni jsou stále více předpokladem nejen úspěchů podnikatele či politika, ale také pedagoga.

Shrnutí

Vývoj rétoriky jako umění a později také jako vědní disciplíny nebyl plynulý. První historické zmínky o rétorice, které jsou podloženy literaturou, pocházejí přibližně z 5. století př. n. l. z Řecka. Umět mluvit na veřejnosti bylo pro angažovaného svobodného občana v antickém Řecku a v Římě nezbytnou dovedností. Významnými řeckými řečníky byli filozofové Sókratés, Platón, Aristoteles, Démosthénes. V Římě pak Markus Fabius Quintilianus, učitel rétoriky, zakladatel rétorské školy a autor obsáhlé učebnice rétoriky „*Institutio oratoria*“. Rétorika se vyučovala v rétorských školách. Ve srovnání s antikou nebyl ve středověku zájem o řečnické umění valný. Nezáměr o rétoriku se dále prohluboval v 17., 18. i 19. století a rétorika se postupně včleňovala do jiných společenskovedních disciplín. Jako samostatná vědecká disciplína rétorika prakticky zanikla. Do popředí zájmu společnosti se opět dostala až ve 20. století, a to s růstem významu informací a sociální komunikace.

Otázky a úkoly

1. Charakterizujte vývoj rétoriky v antickém Řecku a Římě.
2. Jmenujte významné řečníky v Čechách v období novověku.
3. Znáte nějaké významné řečníky 20. a 21. století?

Námět k diskuzi

1. Proč jsou rétorické kompetence důležité pro vyučovací praxi?
2. Byli vaši učitelé i dobrými řečníky?
3. Je podle vás důležité zabývat se v přípravě učitelů rétorikou? Svůj názor zdůvodněte.

Doporučená literatura, elektronické informační zdroje

- LANGER, A. *Úspěch veřejné promluvy*. Praha : Fortuna, 1993, 103 s., ISBN: 80-7158-063-X.
- KOHOUT, J. *Rétorika : Umění jednat s lidmi*. Praha : Management Press, 1998, 159 s., ISBN: 80-85943-54-9.
- <http://mujweb.cz/>
- [>http://hasl.slamow.info/>](http://hasl.slamow.info/)

Závěr

V České republice je úředním a vyučovacím jazykem spisovná čeština. Učitel bývá pro některé své žáky mnohdy jedním z mála lidí jejich sociálního okolí, kdo jim mluvenou i psanou formu rodného jazyka prezentuje v jeho normativní podobě, kdo zachovává jeho čistotu a krásu. Bylo by tedy nepedagogické, pokud by se ve vyučovacím procesu vyjadřoval obecnou češtinou, dialektem nebo slangem, prokládal svou řeč plevelnými slovy, neobešel se bez častých přídechů, drmolil, špatně frázoval, zkresloval výslovnost samohlásek a souhlásek či „polykal“ koncovky. K významným profesionálním kompetencím učitele proto patří ovládnutí spisovného jazyka, respektování gramatických pravidel, znalost ortoepické normy. Je tedy potřebné, aby byly součástí edukačního programu budoucích učitelů znalosti o jazyku, jazykovém projevu, o spisovné výslovnosti atd.

Při kontaktu s žáky mimo vyučovací proces, např. při zájmové činnosti, bývají nároky na jazykovou čistotu učitelova mluveného projevu, na normativní výslovnost mírnější (pro psaný projev taková benevolence neplatí). Ale zůstat svým žákům přirozeným vzorem - nositelem kultivovaného projevu v chování, jednání a také v řeči, je požadavek stále aktuální.

K tvrzení některých vyučujících, že spisovný jazyk je pro vyučovací proces suchopárný, že učitel, který se jím vyjadřuje, působí neosobně, odtažitě či chladně, není důvodný. Oblibu a přirozenou autoritu učitel nezískává nespisovným vyjadřováním, ale svými odbornými i všeobecnými vědomostmi, svými dovednostmi, vysokou úrovní všech svých profesionálních kompetencí (pedagogických, didaktických, diagnostických, sociálních atd.), osobnostních vlastností - trpělivostí, laskavostí, spolehlivostí, ale také přiměřenou přísností, prostě lidským vztahem ke svým žákům.

Literatura

- ČECHOVÁ, M. a kol. *Čeština : Řeč a jazyk*. Praha : ISV, 1996, 380 s., ISBN: 80-85866-12-9.
- DYTRTOVÁ, R. *Metody a prezentace výsledků efektivního vzdělávání*. Praha : ČZU, 2007, 13 s., ISBN:978-80-213-1674-4.
- DYTRTOVÁ, R., SANDANUSOVÁ, A. *Kapitoly z pedagogické praxe*. Praha : KP ČZU, 2004, 100 s., ISBN : 80-213-1178-9.
- HÁLA, B. *Fonetika v teorii a praxi*. Praha : SNP, 1975. 482 s.
- HAVLOVÁ, I., MĚCHUROVÁ, A., ŠTEMBERGOVÁ, Š. *Kapitoly z rétoriky : (Pracovní texty pro budoucí učitele)*. Praha : UK, 1991, 95 s., ISBN: 80-7066-474-6.
- HAVRÁNEK, B., JEDLIČKA, A. *Česká mluvnice*. Praha : SPN, 1988, 569 s.
- HAYESOVÁ, N. *Základy sociální psychologie*. Praha : Portál, 2007, 166 s., ISBN: 978-80-7367-283-6.
- HIERHOLD, E. *Rétorika a prezentace : Jak s jistotou prezentovat a působivě přednášet*. Praha : Grada Publishing, 2005, 392 s., ISBN: 80-247-0782-9.
- HOLASOVÁ, T. *Umíte dobře mluvit?* Praha : Fortuna, 1992, 100 s., ISBN: 80-85467-16-X.
- HŮRKOVÁ, J. *Česká výslovnostní norma*. Praha : Scientia, 1995, 74 s., ISBN: 80-85827-93-X.
- KOŘENSKÝ, J. *Komunikace a čeština*. Praha : H&H, 1992, 89 s., ISBN: 80-85467-92-5.
- LANGER, A. *Úspěch veřejné promluvy*. Praha : Fortuna, 1993, 103 s., ISBN: 80-7158-063-X.
- KOHOUT, J. *Rétorika : Umění jednat s lidmi*. Praha : Management Press, 1998, 159 s., ISBN: 80-85943-54-9.
- KRAHULCOVÁ, B. *Komunikace sluchově postižených*. Praha : Karolinum, 2002, 303 s., ISBN: 80-246-0329-2.
- KŘÍŽ, E. *Didaktika praktického vyučování pro zemědělství, lesnictví a příbuzné obory*. Praha : KP ČZU, 2005, 64 s., ISBN: 80-213-1322-6.
- MAREŠ, J., KŘIVOHLAVÝ, J. *Komunikace ve škole*. Brno : MU v Brně, 1995, 210 s., ISBN: 80-210-1070-3.
- MAŘÍKOVÁ, M. *Rétorika : Manuál komunikačních dovedností*. Praha : Professional Publishing, 1999, 148 s., ISBN: 80-86419-03-7.
- McQUIAL, D. *Úvod do masové komunikace*. Praha : Portál, 1999, 447 s., ISBN: 80-7178-200-9.
- NAKONEČNÝ, M. *Sociální psychologie*. Praha : Academia, 1999, 287 s., ISBN: 80-200-0690-7.
- NOLLKE, C. *Umění prezentace : jak přesvědčivě, srozumitelně a působivě prezentovat*. Praha : Grada, 2003, 111 s., ISBN: 80-247-9057-2.
- PÁVKOVÁ, Z. *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha : UK vydavatelství Karolinum, 1994, 366 s., ISBN: 80-7066-843-1.
- PAOLO, F. *Umění veřejně vystoupit aneb řečníkem za 2 hodiny*. Frýdek-Místek : Alpres, 1997, 256 s., ISBN: 80-87218-000-2.

- REIFOVÁ, I. & kolektiv. *Slovník mediální komunikace*. Praha : Portál, 2004, 327 s., ISBN: 80-7178-926-7.
- SLAVÍK, M., MILLER, I. *Oborová didaktika pro zemědělství, lesnictví a příbuzné obory*. Praha : KP ČZU, 2004, 116 s., ISBN: 80-213-1145-2.
- SVATOŠ, T., KOTKOVÁ, V. *Sociální a pedagogická komunikace*. Hradec Králové : PedF VŠP, 1998, 173 s., ISBN: 80-7041-794-3.
- SVOBODOVÁ, R. *Základy techniky řeči pro (budoucí) učitele*. Praha : PedF UK, 1998, 59 s., ISBN: 80-86039-45-5.
- ŠPAČKOVÁ, A. *Moderní rétorika*. Praha : Grada, 2003, 120 s., ISBN: 80-247-0633-4.
- ŠTEMBERGOVÁ – KRATOCHVÍLOVÁ, Š. *Metodika mluvní výchovy dětí*. Praha : Sdružení pro tvořivou dramaturgii, 1994, 174 s., ISBN: 80-901 660-1-6.
- TRÁVNÍČEK, F. *Úvod do českého jazyka*. Praha : SPN, 1952.
- VACHULKOVÁ, A. *Přednášky z předmětu Etika učitelství a jazykový projev*. Praha : KP ČZU, 2002.
- VORÁČEK, R. *Slovník počítačových pojmů a zkratk*. Praha : Fortuna, 1998, 183 s., ISBN: 80-7168-590-9.
- VRCHOTOVÁ-PÁTOVÁ, J. *O kultuře mluveného projevu*. Praha : Svoboda, 1983, 62 s.
- VYBÍRAL, Z. *Psychologie komunikace*. Praha : Portál, 2003, 319 s., ISBN: 80-7178-998-4.
- *Malá československá encyklopedie I – VI*. Praha : Academia, 1984 -1987.
- *Všeobecná encyklopedie*. Praha : Diderot, 1998.
- *Akademický slovník cizích slov A - Ž*. Praha : Academia, 2001
- *Nový akademický slovník cizích slov A - Ž*. Praha : Academia, 2007.
- *Pravidla českého pravopisu*. Praha : Academia, 1993.
- *Pravidla českého pravopisu*. Praha : Academia, 2007.
- *Mluvnice češtiny I. – III*. Praha : Academia, 1986-1988.
- *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost : S dodatkem ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*. Praha : Academia, 2007.
- *Slovník nespisovné češtiny*. Praha : MAXDORF, 2006.
- *Nový atlas anatomie člověka*. Praha : Kolumbus 2003.
- *Kronika lidstva*. Bratislava : Fortuna Print s. r. o., 1992.
- <<http://www.vzp.cz/>>
- <<http://www.tiscali.cz/>>

Příloha

Posouzení aspektů verbální komunikace

	Příklad pro stupeň 5 velmi dobře	5	4	3	2	1	Příklad pro stupeň 1 slabě	Komentář
Slyšitelnost	jasná, zřetelná, souvislá						převážně málo slyšitelná, mumlavá, nesouvislá	
Kvalita hlasu	Živě znějící hlas, zvučný, příjemně zabarvený, s pestrou intonací						monotónní, mdlý, nevýrazný hlas	
Rychlost řeči	tempo řeči přiměřené, řeč přijatelně plynulá, dobře začleněné pauzy						řeč příliš rychlá nebo příliš pomalá, dlouhé prodlevy, časté zadržávání v řeči	
Jazyk	spisovný, spisovný hovorový						obecná čeština, nářečí, slang	
Čistota řeči	bez plevelných slov, přídechů či jiných rušivých vlivů						Plevelná slova, přídechy, jiné rušivé vlivy	
Výslovnost samohlásek a souhlásek	spisovná, pečlivá, délka samohlásek odpovídá normě						samohlásky zkracovány či prodlužovány, souhlásky vynechávány, výslovnostně zkreslovány	
Výslovnost koncovek	pečlivá, nezkreslená výslovnost						Výslovnost zkreslována polykáním nebo prodlužováním koncovek	
Jiné								

Interní materiál IVP ČZU v Praze

Název: Jazykový projev – modul výuky pro řízené samostudium
Autor: PaedDr. Marie Krhutová
Druh: Metodický materiál pro modulové uspořádání učiva
Vydavatel: Česká zemědělská univerzita v Praze,
Institut vzdělávání a poradenství,
v rámci rozvojového projektu MŠMT
Tisk: Reprografické studio PEF ČZU v Praze
Počet stran: 56
Počet výtisků: 50
Vydání: první, 2007
Recenzovala: Doc. PhDr. Miroslava Váňová, CSc., HTF UK Praha
Doporučená cena: Publikace není prodejná

ISBN 978-80-213-1717-8